

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

SADÛK KAVRAMI VE HİCRÎ İLK ÜÇ ASIRDA SADÛK OLARAK NİTELENEN RÂVİLER

Yüksek Lisans Tezi

AYŞENUR KUMAŞ

Danışman: DR. ÖĞR. ÜYESİ RAHİLE KIZILKAYA YILMAZ

İSTANBUL 2021

GENEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı: Ayşenur Kumaş

Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri

Bilim Dalı: Hadis

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Rahile Kızılkaya Yılmaz

Tez Türü ve Tarihi: Yüksek Lisans Tezi-2021

Anahtar Kelimeler: Sadûk, Sika, Cerh-Ta‘dîl, Hicrî II. asır, Hicrî III. asır, râvî.

ÖZET

Hadislerin sıhhatini tesbit için öncelikli olarak senedde yer alan râvilerin güvenilirlik durumları araştırılmaktadır. Bu araştırma için hadis âlimlerinin râvilerin cerh-ta‘dîl bakımından durumlarını ifade etmek için kullandıkları tenkit ıstılahları ve bu ıstılahların delâlet ettikleri anlamların tesbiti önem arz etmektedir. Bu çalışmada sadûk teriminin hicrî ilk üç asırda belirli âlimler tarafından kullanımları incelenerek, sadûk terimiyle nitelenen râvilerin hangi güvenilirlik seviyesine sahip oldukları, sadûk teriminin erken dönemde delâlet ettiği anlam sahasının tesbiti hedeflendi. Sadûk terimine dair teorik tanım ve tarifler ile hicrî ilk üç asırda münekkidler tarafından kullanımlarının örtüşüp örtüşmediği tetkik edilmeye çalışıldı. Hadis âlimlerinin tanımlarına göre zabt bakımından kusurları olan ve rivayetleri araştırma sonucunda delil olarak kullanılabilen sadûk râvilerin “sika”, “birtakım zabt kusurlarına sahip olan güvenilir râviler”, “hatası çok olan zayıf râviler” ve “ehl-i bid‘ate nisbet edilen râviler” şeklinde dört ayrı grupta olabileceği tesbit edildi. Sadûk teriminin hicrî II. asırdan itibaren sikadan ayrı bir ıstılah olarak kabul edildiği ve hicrî III. asırdan itibaren yaygın bir şekilde kullanıldığı görüldü. Hicrî II. asırda çoğunlukla sika ve birtakım zabt kusurlarına sahip râviler hakkında kullanılan sadûk teriminin hicrî III. asırdan itibaren zayıf râvilere yönelik olarak kullanımının arttığı sonucuna ulaşıldı.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname: Ayşenur Kumaş

Main Department: Basic Islamic Sciences

Department: Hadith

Supervisor: Dr. Öğr. Üyesi Rahile Kızılkaya Yılmaz

Degree Awarded and Date: Master-2021

Key words: Şadūq, thiqa, Transmitter Criticism, Second century Hijrah, Third century Hijrah, narrator.

ABSTRACT

To determine the authenticity of the hadiths, first of all, the reliability of the narrators in the hadith is investigated. For this research, it is important to determine the terms of criticism used by hadith scholars to express the status of narrators in terms of cerh-ta'dil and the meanings of these terms. In this study, the use of the term şadūq by certain scholars in the first three centuries of the Hijrah was examined, and it was aimed to determine what level of reliability the narrators characterized by the term şadūq had, and the meaning field that the term şadūq signified in the early period. The compatibility of the theoretical definitions of the term şadūq and the use of the term şadūq by the critics in the first three centuries of the Hijrah was tried to be examined. According to hadith scholars, faithful narrators who have defects in the record and whose narrations can be used as evidence as a result of research were examined in four different groups as a "thiqa", "reliable narrators who have some record faults", "weak narrators with many mistakes" and "narrators attributed to the ahl al-bida'". It has been seen that the term şadūq has been accepted as a different term from thiqa since the second century of the Hijrah and has been widely used since the third century of the Hijrah. It was concluded that the term şadūq, which was mostly used for narrators with thiqa and memory defects in the second century of the Hijrah, has increased in use for weak narrators since the third century of the Hijrah.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT	II
TABLO LİSTESİ	VIII
KISALTMALAR	IX
ÖNSÖZ.....	X

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU	2
II. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAPSAMI	3
III. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI	6

BİRİNCİ BÖLÜM

SADÛK KAVRAMI VE HADİS LİTERATÜRÜNDEKİ YERİ

I. TENKİT LAFIZLARININ DOĞUŞU VE GELİŞİMİ BAĞLAMINDA HİCRÎ İLK ÜÇ ASIRDA CERH-TA'DÎL İLMİ.....	10
II. SADÛK KAVRAMININ ANLAMI VE ORTAYA ÇIKIŞI.....	13
III. RİCÂL ALİMLERİNE GÖRE SİKA VE SADÛK AYRIMI	17
IV. SADÛK RÂVİNİN RİVAYETİNİN HÜKMÜ VE DELİL DEĞERİ.....	22
V. SİDK KÖKÜNDEN TÜREYEN DEĞERLENDİRME LAFIZLARI VE SADÛK KAVRAMININ CERH-TA'DÎL LAFIZLARIYLA BİRLİKTE KULLANIMI.....	25
A. Sıdk Kökünden Türeyen Değerlendirme Lafızları.....	25

B. Sadûk Kavramının Cerh-Ta'dîl Lafızlarıyla Birlikte Kullanımları.....	27
1. Ta'dîl İfade Eden Lafızlarla Birlikte Kullanımı	27
2. Cerh İfade Eden Lafızlarla Birlikte Kullanımı.....	29
VI. JUYNBOLL'UN SÂLİH VE SADÛK KAVRAMLARIYLA İLGİLİ İDDİALARI.....	31

İKİNCİ BÖLÜM

HİCRÎ II. VE III. ASIRLARDA SADÛK OLARAK NİTELENEN RÂVİLER

I. SİKA RÂVİLER.....	36
A. Hicrî II. Asır Münekkidlerinin Sadûk Hükmünü Verdiği Râviler	37
1. Abdullah b. Avn b. Ertabân el-Basrî (ö. 151)	38
2. es-Seriy b. Yahyâ eş-Şeybânî el-Basrî (ö. 167)	39
3. Hâlid b. el-Hâris el-Hüceymî el-Basrî (ö. 186).....	40
B. Hicrî III. Asır Münekkidlerinin Sadûk Hükmünü Verdiği Râviler	41
1. Ca'fer b. Hayyân el-Utâridî el-Basrî (ö. 165)	41
2. Muâviye b. Sellâm el-Habeşî (ö.?).....	42
3. Yezîd b. Zürey' el-Ayşî (ö. 182).....	43
4. Ubeydullah b. Muhammed el-Ayşî el-Kureşî (ö. 228)	44
5. Müsedded b. Müserhed (ö. 228)	45
6. Ebû Bekir b. Ebû Şeybe (ö. 235).....	46
7. Amr b. Ali el-Fellâs el-Bâhilî es-Sayrafî (ö. 249).....	47

II. ZABT KUSURLARINA SAHİP GÜVENİLİR RÂVİLER 48

A. Hicrî II. Asır Münekkidlerinin Sadûk Hükmünü Verdiği Râviler 49

1. Abdurrahmân b. Abdullah el- Mes‘ûdî (ö. 160) 49

B. Hicrî III. Asır Münekkidlerinin Sadûk Hükmünü Verdiği Râviler 50

1. Umâre b. Ğaziyye el-Mâzinî el-Medînî (ö. 140) 51

2. Halef b. Halîfe el-Eşce‘î (ö. 181) 52

3. Abdüsselâm b. Harb el-Mülâî el-Kûfî (ö. 187) 53

4. Ali b. Sâbit el-Cezerî (ö. ?) 54

5. Yahyâ b. Saîd el-Ümevî el-Kûfî (ö. 194) 55

6. Ebû Dâvud et-Tayâlisî (ö. 204) 56

7. Ravh b. Ubâde el-Kaysî (ö. 205) 58

III. HADİSLERİ İ‘TİBÂR İÇİN YAZILAN ZAYIF RÂVİLER.....59

A. Hicrî II. Asır Münekkidlerinin Sadûk Hükmünü Verdiği Râviler 60

1. Yahyâ b. Ebû Hayye el-Kelbî el-Kûfî (ö. 147) 60

2. Abdülhamîd b. Behrâm el-Medâinî (ö. 160) 61

3. Saîd b. Beşîr el-Ezdî (ö. 168) 62

B. Hicrî III. Asır Münekkidlerinin Sadûk Hükmünü Verdiği Râviler 64

1. Ammâr b. Seyf ed-Dabbî (ö. ?) 64

2. Haccâc b. Ertât en-Nehaî (ö. 145) 65

3. Muhammed b. Süleym er-Râsibî (ö. 167).....	67
4. Hibbân b. Ali el-‘Anezî el-Kûfî (ö. 171)	68
5. Necîh b. Abdurrahmân es-Sindî el-Medenî (ö. 176).....	69
6. Attâf b. Hâlid el-Mahzûmî el-Medenî el-Kureşî (ö. 179)	70
7. Mervân b. Şücâ‘ el-Cezerî (ö. 184).....	71
IV. EHL-İ BİD‘AT RÂVİLER	72
A. Hicrî II. Asır Münekkidlerinin Sadûk Hükmünü Verdiği Râviler	74
1. Hammâd b. Ebû Süleymân (ö. 120).....	74
2. Câbir b. Yezîd el-Cu‘fî (ö. 128).....	76
3. Velîd b. Kesîr el-Mahzûmî el-Kûfî (ö. 151)	78
4. Muhammed b. Râşid el-Mekhûlî (ö. ?).....	78
B. Hicrî III. Asır Münekkidlerinin Sadûk Hükmünü Verdiği Râviler	80
1. Ali b. Ğurâb el-Fezârî el-Kûfî (ö. 184)	81
2. Muhammed b. Müyesser el-Cu‘fî (ö.?).....	82
3. Şebâbe b. Sevvâr el-Fezârî el-Medâinî (ö. 206).....	83
4. Hüseyin b. el-Hasen el-Kûfî (ö. 208)	84
5. Abdüsselâm b. Sâlih el-Kureşî (ö. 236)	85
V. SADÛK RÂVİLERİN DÖNEMSEL VE BÖLGESEL OLARAK DAĞILIMI .	86
VI. SADÛK RÂVİLERİN <i>KÛTÛB-İ SÎTTE</i> RİVAYETLERİ	89

SONUÇ.....	92
BİBLİYOGRAFYA	96
EK-1 SADÛK RÂVİLERİN <i>KÜTÜB-İ SİTTE</i>'DEKİ RİVAYET SAYILARI	106

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Sadûk Kavramının Ta'dîl Lafızlarıyla Birlikte Kullanımı

Tablo 2: Sadûk Kavramının Cerh Lafızlarıyla Birlikte Kullanımı

KISALTMALAR

a.g.e	:	Adı geçen eser
b.	:	İbn, bin (oğlu)
bk.	:	Bakınız
bnt.	:	Binti
DİA	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
h.	:	Hicrî
İFAV	:	M.Ü İlahiyat Fakóltesi Vakfı Yayınları
nşr.	:	Neşreden
thk.	:	Tahkik eden
t.y	:	Tarih yok
v.dėr	:	Ve diğerleri
y.y.	:	Yayın yeri yok

ÖNSÖZ

Hadis âlimleri, Hz. Peygamber'in *sallallâhu aleyhi ve sellem* Sünnet-i Seniyye'si olan hadislerin muhafazasına ilk dönemden itibaren büyük bir gayret göstermişlerdir. Bu gayretler neticesinde bu ümmetin ayırıcı vasfı olan isnad sistemini ve râvi ve rivayetlerin denetlenebildiği tarihte eşine rastlanılmayan cerh-ta'dîl ilmini oluşturmuşlardır. Cerh-ta'dîl ilminin doğru bir şekilde anlaşılabilmesi ise senedde yer alan râvilerin güvenilirlik mertebeleri, rivayet ehliyetleri ve ilmî seviyesi hakkında bilgi vermekte olan lafızların delâlet ettiği anlamların tesbiti ile mümkündür. Hadis âlimlerinin ta'dîl lafzı olarak kullandıkları ve râvinin “doğru sözlü, güvenilir” bir kimse olduğunu ifade eden sadûk terimi de süreç içerisinde zabt bakımından kusurları olan râviler hakkında da kullanılarak farklı güvenilirlik seviyesindeki râvilere delâlet etmiştir. Bu çalışma sadûk lafzının ortaya çıktığı dönemden itibaren hicrî üçüncü asra kadarki süreçte delâlet ettiği anlamların tesbitini ve hicrî ilk üç asırda hakkında sadûk hükmü verilen râvilerin güvenilirlik bakımından durumlarının belirlenmesini amaçlamaktadır.

İki bölümden oluşan tezin ilk bölümünde sadûk teriminin teorik açıdan incelenmesi yapılmış, sadûk teriminin birlikte kullanıldığı değerlendirme lafızları ve bu ifadelerin delâlet ettikleri anlam tesbit edilmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde ise hicrî ilk üç asırda hakkında sadûk hükmü verilen râviler hakkında münekkidlerin görüşlerine yer verilerek bu râvilerin cerh-ta'dîl bakımından durumları incelenmiştir. Sadûk teriminin nisbet edildiği râvilerin yaşadıkları dönem göz önünde tutularak, terimin süreç içerisinde geçirdiği anlam değişikliği ve belirli münekkidler özelinde sadûk terimini kullarımdaki farklılıklar belirlenmeye çalışılmıştır.

Çalışma sürecinde değerli yönlendirmelerinden istifade ettiğim danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Rahile Kızılkaya Yılmaz'a öncelikle bana duyduğu güven ve tezin tamamlanmasındaki destekleyici tavrı için teşekkür ediyorum. Çalışmayı satır satır okuyarak çok önemli düzeltmelerde ve tavsiyelerde bulunan Dr. Öğr. Üyesi Fahreddin Yıldız ve Doç. Dr. Ayşe Esra Şahyar'a, tez konusunun belirlenmesi aşamasındaki tavsiyeleri ve yol gösterici fikirleri için Doç. Dr. Muhammed Enes Topgöl'e, çalışmanın gerek okunması gerek zorlu süreçlerindeki destekleri için Arş. Gör. Hatice Nur Dalkılıç,

Ebru Genç ve Arş. Gör. Büşra Oğuz’a, her ihtiyaç duyduğumda kıymetli vaktini ayırdığı ve tezin düzenlemelerindeki fedâkarca yardımları için Arş. Gör. Ayşe Betül Algül’e müteşekkirim. Maddî ve mânevî desteklerini dâima yanımda hissettiğim kıymetli annem ile babama ve sevgili kardeşlerime de teşekkürü bir borç bilirim.

Gayret bizden, başarı ise yalnızca Allah’tandır.

Ayşenur Kumaş

Karabük 2021

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Her ilmin kendine has ıstılahları vardır ve o ilmin doğru ve derinlikli bir şekilde anlaşılabilmesi için ıstılahların anlam alanının tarihi seyir içerisinde takip edilip ortaya koyulması gerekmektedir. Kur’ân-ı Kerîm’den sonra dinin ikinci önemli kaynağı olan Sünnet-i Seniyye’yi ihtivâ eden hadis ilmi de, içerisinde usûlü’l-hadîs, cerh-ta’dîl, ihtilâfû’l-hadîs gibi farklı sahalarda bulundurulması sebebiyle ıstılah açısından son derece zengindir. Söz konusu ıstılahlar, âlimler tarafından incelenmiş ve pek çok çalışma ve müstakil esere konu olmuştur. Senedde yer alan râvilerin, adalet ve zabt bakımından durumlarını inceleyen cerh-ta’dîl ilmine ait râvî değerlendirme lafızları da râvilerin güvenilirlik mertebeleri, rivayet ehliyetleri, ilmî seviyesi hakkında bilgi vermekte ve her biri birer terim anlamı taşımaktadır. Bu sebeple hadislerin sıhhatini tesbit ederken hadis ricâline dair eserlerden doğru istifade edebilmek için bu cerh-ta’dîl lafızlarının hangi güvenilirlik mertebelerine delâlet ettiğini bilmek gerekmektedir.

Hadis âlimlerinin bir ta’dîl lafzı olarak kullandıkları “sadûk” terimi de farklı güvenilirlik seviyelerindeki râvîlere nisbet edilmesi sebebiyle hadis araştırmacılarının çalışmalarına konu olmuştur. “Râvinin doğru sözlü ve güvenilir” bir kimse anlamını taşıyan sadûk terimine dair yapılan tanım ve tarifler, terimin zabtında birtakım kusurları olan râvîler için kullanıldığını göstermektedir. Hicrî III. asrın sonlarında İbn Ebû Hâtim’in cerh-ta’dîl lafızlarına dair yapmış olduğu taksimde “sadûk” terimi, “sika” teriminin alt mertebesinde yer almaktadır. Sonraki dönem hadis âlimlerinden İbnü’s-Salâh, Zehebî ve İbn Hacer’in taksimlerinde ifade ettikleri üzere “sadûk” terimi, zabtında bir miktar zayıflık bulunan ve güvenilirlik bakımından sikanın alt mertebesinde olan râvîler için kullanılmaktadır.

“Sadûk” kavramının zabtında kusur bulunan ve sikanın alt mertebesinde yer alan râvîler için kullanıldığı ifade edilse de, râvîlerin güvenilirlik bakımından durumlarını ve cerh-ta’dîl lafızlarının delâlet ettiği mânâyı zihnimize somutlaştırmak amacıyla yapılan bu tasniflerin, münekkidlerinde nev’î şahsına münhasır tutumları ve lafzın nisbet edildiği râvîlerin durumunu müstakil olarak ele almanın genel bir çerçeve çizdiği unutulmamalıdır. Öyle ki güvenilirliği üst derecede sika bir râvî ile şiddetli zabt kusurlarına sahip ve zayıf kabul edilen bir râvinin her ikisi de “sadûk”

olarak nitelenebilmiştir. Bu durum her bir lafzın, lafzı kullanan münekkîd ve lafzın nisbet edildiği râvî özelinde incelenmesini gerektirmektedir.

“Sadûk Kavramı ve Hicrî İlk Üç Asırda Sadûk Olarak Nitelenen Râviler” başlığını taşıyan bu çalışma bir ta’dîl lafzı olan “sadûk” teriminin ilk kullanıldığı dönem olan hicrî I. asrın sonlarından itibaren, hicrî ilk üç asırda hangi güvenilirlik seviyesindeki râviler hakkında kullanıldığının belirlenmesini konu almaktadır. Sadûk kavramına dair yapılan teorik tariflerin kavramın hicrî ilk üç asırda pratikteki kullanımlarıyla ne derece örtüştüğü tesbit edilmeye çalışılacaktır. Sadûk kavramının kullanımında münekkîdlerin sahip oldukları tutum farklılıkları ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

II. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAPSAMI

Giriş ve iki bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümü, hicrî ilk üç asırda cerh-ta’dîl ıstılahlarının geçirdiği süreçle ilgili kısa bir bilgilendirme ile başlamaktadır. Bu bölümde bir ta’dîl lafzı olan sadûk teriminin, hadis âlimleri nazarında ne ifade ettiği, ilk defa ne zaman kullanılmaya başlandığı, âlimlerin tanım ve tasniflerinden hareketle ta’dîl lafızları içerisinde hangi mertebede yer aldığı soruları cevaplandırılmaya çalışılmıştır. Ayrıca hadis âlimlerinin doğru sözlülük ve güvenilirlik özelliğine sahip râvileri değerlendirmek için kullandıkları “sıdk” kökünden türeyen başka değerlendirme lafızlarına ve “sadûk” kavramının cerh-ta’dîl lafızlarıyla birlikte kullanımlarına yer verilmiştir.

Çalışmada ele alınan “sadûk” kavramı, hadis tarihinde yaygın kullanıma sahip bir değerlendirme lafzıdır. Ricâl kaynaklarında sadûk lafzını kullanan münekkîd ve “sadûk” lafzının nisbet edildiği râvileri tesbit sadedinde bir tarama yapıldığında, tek bir çalışmanın sınırını aşacak kadar çok malzemeye karşılaşılabilecektir. Bu durum çalışmanın kapsamının sınırlanmasını gerektirmektedir. Hicrî III. asrın sonlarında İbn Ebû Hâtim tarafından ortaya koyulan ve sonraki dönem âlimleri tarafından kabul edilen taksime göre ve Zehebî, İbn Hacer gibi müteahhir dönem âlimlerin kullanımlarına göre “sadûk” kavramı “zabtında birtakım kusurları olan sikanın alt mertebesinde yer alan” râviler için kullanılan bir lafızdır. Bu durum, kavramın yerleşik bir mâna kazanmadan önceki süreçte hangi güvenilirlik mertebelerine delâlet ettiğini tesbit etmek amacıyla hicrî III.

asırdan sonraki dönemleri kapsam dışı bırakmamızı sağlamıştır. Ricâl kaynaklarında farklı güvenilirlik seviyelerine delâlet ettiği görülen “sadûk” kavramının süreç içerisinde bir değişime veya anlam kaymasına uğrayıp uğramadığını veya yerleşik bir anlam kazanma zamanını tesbit edebilmek için kavramın ilk kullanıldığı dönemden itibaren incelenmeye başlanması yerinde olacaktır. Bu sebeple çalışmanın hicrî ilk üç asırla sınırlandırılması uygun görülmüştür.

“Sadûk” kavramının hicrî ilk iki asırdaki kullanımlarını tesbit ederken Halil İbrahim Turhan’ın “*Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi: Hicrî İlk İki Asır*” adlı çalışmasının Ekler kısmında yer verdiği “Tâbiûn ve etbâü’t-tâbiîn alimlerine ait ricâl değerlendirmeleri”¹ tabloları incelenmiş ve oradan hicrî ilk iki asırda “sadûk” lafzını kullanan hadis âlimleri ve “sadûk” olarak nitelenen râviler taranarak bir örneklem oluşturulmuştur. Şu‘be b. el-Haccâc (ö. 160/776), Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795), Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797), Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), Ebû Dâvud et-Tayâlisî (ö. 204/ 819) ve Yezîd b. Hârûn’un (ö. 206/821) toplam 19 râviyi sadûk olarak nitelediği tesbit edilmiştir. “Sadûk” lafzıyla nitelenen râvilerin güvenilirlik seviyelerini tesbit etmede hicrî ilk iki asır, örnek açısından yeterli zenginliği sağlamadığı için hicrî III. asırda sadûk kavramını kullanımda önde gelen bazı münekkidlerin de çalışmanın kapsamına dahil edilmesi uygun görülmüştür.

Hicrî III. asırda sadûk kavramının kullanımında sayı bakımından en öne çıkan kişi Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890) olmakla beraber Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) de bu terimi gerek müstakil gerek başka cerh-ta’dîl lafızlarıyla beraber sıklıkla kullanan münekkidlerdendir. Ebû Hâtim er-Râzî’nin sadûk kavramını kullanımı çok sayıda örneği ihtivâ etmesi sebebiyle tek başına bir çalışma olabilecek hacimde olup halihazırda Arap dünyasında bir doktora çalışması ve bir makaleye de konu olmuştur.² Çalışmamızda sadûk kavramının hicrî II. asırdan sonra belli bir kronoloji içerisinde incelenmesini sağlamak için sadûk kavramını kullanan

---

¹ Halil İbrahim Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi: Hicrî İlk İki Asır*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2015, s. 487-728.

² İbrahim Ahmed Ca‘fer, “*Mustalahu Sadûk inde İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve Ebîhi*” (Doktora Tezi, 2012), Ürdün; Râşid Hamdân Ruveysîd, “*Mustalahu Sadûk inde Ebî Hâtim er-Râzî*”, *Mecelletü’ş-Şerîati ve’d-Dirâsâti’l-İslâmiyye*, c. 30/103, s. 113-148.

münekkidlerin hicrî III. asrın ilk yarısında yaşamaları ve kavramın kullanımındaki çeşitliliği görebilecek malzemeyi sağlaması sebebiyle örneklem kümesine Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel'in "sadûk" olarak niteledikleri râviler dahil edilmiştir.

Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel'in "sadûk" terimiyle nitelendirdiği râvileri tesbit edebilmek için Mevsû'atü akvâli Yahya b. Maîn fî ricâli'l-hadîs ve ilelihî³ ve Mevsû'atü akvâli'l-İmâm Ahmed b. Hanbel fî ricâli'l-hadîs ve ilelihî⁴ adlı derleme çalışmaları Şâmile programında "صدوق", "الصدوق" lafızlarıyla taranmıştır. Bu eserlerde yapılan tarama sonucunda Yahyâ b. Maîn'in 89, Ahmed b. Hanbel'in ise 34 râviyi "sadûk" olarak nitelendirdiği tesbit edilmiştir. Yahyâ b. Maîn'in "sadûk" olarak nitelediği râvilerden 14 tanesi hakkında bilgiye ulaşamadığından Yahyâ b. Maîn'in kullanımları 75 râvi üzerinden incelenmiştir. Tarama sonucunda sadûk ifadesinin cerh-ta'dîl lafızlarıyla beraber kullanıldığı da görülmüş ve sadûk lafzının her bir kullanımı kaydedilmiştir.

İkinci Bölüm'de; hicrî II. ve III. üçüncü asır münekkidlerinin sadûk olarak değerlendirdikleri 128 râvinin cerh-ta'dîl açısından durumu, tabakât ve ricâl kitaplarında detaylı bir tarama sonucunda incelenmiş ve râvinin bu şekilde nitelenmesine sebep olan herhangi bir zabt kusurunun olup olmadığı tesbit edilmeye çalışılmıştır. Râvinin cerh-ta'dîl açısından durumunun yanı sıra yaşadığı dönem, bölge, hoca-talebe ilişkileri göz önünde bulundurulmuş ve bu bilgilerin söz konusu terimin kullanımına etkisi irdelenmiştir. Sadûk teriminin delâlet ettiği mânayı tesbit ederken, lafzı kullanan münekkidin varsa kendi açıklamalarına ve râviyle aynı dönemde yaşayan başka münekkidlerin değerlendirmelerine başvurulmuştur. Münekkidlerden talebeleri vasıtasıyla nakledilen değerlendirmelerin bir arada incelenmesi sonucunda râviyle ilgili bir kanaate varılmak hedeflenmiştir. "Sadûk" olarak nitelenen râvilerin hangi güvenilirlik seviyesinde yer aldıklarına dair genel bir sınıflandırma yapılmaya çalışılmıştır.

Sadûk kavramının delâlet ettiği güvenilirlik mertebeleri "Sika râviler", "Zabt kusurlarına sahip güvenilir râviler", "Hadisleri i'tibâr için yazılan zayıf râviler" ve "Ehl-

³ (nşr. Beşşâr Avvâd Marûf v.dğr.), Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1430/2009.

⁴ (nşr. Seyyid Ebû'l-Me'âtî en-Nûrî v.dğr.), Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1418/1997.

i bid‘at râviler” şeklinde belirlenmiştir. “Sadûk” olarak nitelenen ehl-i bid‘at râvilerin farklı güvenilirlik seviyelerine sahip olması, ayrı bir başlık altında ele alınmayı gerektirmiştir. Nitekim Ahmet Yücel de “*Hadis İlminde Tenkit Terimleri*” adlı çalışmasında sadûk terimini “Güvenilir râviler”, “Zayıf râviler” ve “Ehl-i bid‘at râviler” şeklinde ele almıştır.⁵ Bu çalışmanın farkı ise güvenilir râvileri kendi içerisinde “Sika olanlar” ve “Zabt kusurlarına sahip güvenilir râviler” şeklinde iki mertebeye ayırmasıdır.⁶

Çalışmada, “sadûk” teriminin delâlet ettiği güvenilirlik mertebelerini ele alan başlıklar kendi içerisinde hicrî II. ve III. asır âlimlerinin kullanımlarına göre kronolojik bir akış takip etmektedir. Bu başlıklar içerisinde ele alınan râviler ise “sadûk” olarak nitelenen râvi grubu içerisinde seçilen temsil gücü yüksek örneklerdir.

“Sadûk” olarak nitelenen râvi kümesinin tamamının incelenmesi sadûk lafzının dönem ve münekkid özelinde kullanımının görülmesine de imkân vermektedir. Çalışmada hicrî ilk üç asırda belirli hadis âlimlerinin sadûk kavramını yoğunluklu olarak hangi dönemde hangi mertebeye delâlet edecek şekilde kullandığı tesbit edilmeye çalışılmıştır. “Sadûk” olarak nitelenen râvilerin *Kütüb-i Sitte* râvisi olup olmadıkları ve *Kütüb-i Sitte*’de yer alan rivayet sayıları ekte verilen tabloda gösterilmiştir.

III. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Bir ta‘dîl lafzını ele alan bu çalışmanın başlıca kaynakları hadis usulü ve cerh-ta‘dîl kaynaklarıdır. Çalışmanın Birinci Bölümü’nde hadis âlimlerinin “sadûk” terimine dair yaptıkları teorik açıklamalara ve tanımlara yer verilmesi sebebiyle başlıca müracaat ettiğimiz kaynaklar İbn Ebû Hâtim’in (ö. 327/938) *el-Cerh ve’t-ta‘dîl*’i, İbnü’s-Salâh’ın (ö. 643/1245) *‘Ulûmu’l-hadîs*’i, Zehebî’nin (ö. 748/1348) *Mizânü’l-i’tidâl*’i, İbn Hacer’in (ö. 852/1449) *Nüzhetü’n-nazar*’ı, Süyûtî’nin (ö. 911/1505) *Tedribü’r-râvî*’si

---

⁵ Ahmet Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2015, s. 128-134.

⁶ “Sika râviler” başlığı için bu tezin 36-47. sayfaları arasında, “Zabt kusurlarına sahip güvenilir râviler” başlığı ise 47-59. sayfalar arasında ele alınmıştır.

olmuştur. “Sadûk” teriminin cerh-ta‘dîl lafızlarıyla beraber kullanımlarını tesbit ederken İbn Ebû Hâtîm’in *el-Cerh ve’t-ta‘dîl*’i, İbn Hacer’in *Takrîbü’t-Tehzîb*’i incelenmiştir. Bu kullanımların delâlet ettikleri mânâyı tesbit ederken muasır dönem âlimlerinden Ebû’l-Hasan Mustafa b. İsmâîl’in cerh-ta‘dîl lafızlarına dair önemli eseri *Şifâü’l-‘alîl bi elfâzi ve kavâidi’l-cerh ve’t-ta‘dîl*’inden faydalanılmıştır.⁷

Çalışmanın İkinci Bölümü’nde “sadûk” olarak nitelenen râvilerin cerh-ta‘dîl bakımından durumları incelenmektedir. Ricâl ilminin çok sayıda kaynağını esas alarak derlenmiş olan ve Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) ve Ahmed b. Hanbel’in (ö. 241/855) talebeleri vasıtasıyla nakledilen görüşlerini bir arada ve düzenli bir şekilde nakleden *Mevsûatü akvâli Yahyâ b. Maîn* ve *Mevsûatü akvâli’l-İmam Ahmed b. Hanbel* adlı çalışmaları, “sadûk” olarak nitelenen râvilerin tesbitinde ve ilgili münekkidler bu râvilerle ilgili farklı kanaatlerine ulaşmada başvurulan eserlerdendir. Râvilerin cerh-ta‘dîl bakımından durumlarını incelerken geniş bir literatür taraması yapılmasına dikkat edilmiştir. Bu amaçla süâlât ve ricâl kaynaklarına başvurulmuştur. Yahyâ b. Maîn’in talebeleri olan Abbâs b. Muhammed ed-Dûrî (ö. 271/884) ve Osman b. Saîd ed-Dârimî’nin (ö. 280/894) İbn Maîn’e sordukları soruları bir araya getirdikleri *et-Târih* adlı eserleri, İbrahim b. Abdullah İbnü’l-Cüneyd el-Huttelî’nin (ö. 270/884) *Süâlât*’ı, Ahmed b. Hanbel’in *el-İlel ve ma’rifetü’r-ricâl*’i, Buhârî’nin *et-Târîhu’l-kebîr*’i, Ebû Zür‘a er-Râzî’nin (ö. 264/878) *Kitâbü’d-Du‘afâ*’sı, Hatîb el-Bağdâdî’nin (ö. 463/1071) *Târîhu Bağdâd*’ı, Zehebî’nin *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*’sı, İbn Hacer’in *Tehzîbü’t-Tehzîb* ve *Takrîbü’t-Tehzîb*’i en çok başvurulan kaynaklar arasındadır.

Hicrî ilk iki asırda “sadûk” olarak nitelenen râvilerin tesbitinde Halil İbrahim Turhan’ın “*Ricâl Tenkîdinin Doğuşu ve Gelişimi: Hicrî İlk İki Asır*” adlı çalışmasından istifade edilmiştir. Ahmet Yücel’in sadûk terimini müstakil bir başlıkta ele alan “*Hadis İlminde Tenkit Terimleri*” adlı çalışması da tezin içeriğinin oluşmasında yönlendirici olmuştur. Arapça literatürde Abdülaziz b. Sa’d et-Tuhayfî’nin “*Derecetü hadîsi’s-sadûk ve men fî mertebetihî*” adlı makalesi “sadûk” terimine dair yapılan tanım ve tasnifleri bir arada zikretmesi açısından istifade edilen eserler arasındadır. “Sadûk” terimi hadis

---

⁷ Ebû’l-Hasan Mustafa b. İsmâîl, *Şifâü’l-‘alîl bi elfâzi ve kavâidi’l-cerh ve’t-ta‘dîl*, Kahire, 1411/1991.

ricâline dair kullanımı çok yaygın bir ıstılah olduğu için Arap dünyasında genellikle münekkîd özelinde çalışılmıştır. Tezimizde belirlediğimiz münekkîdler özelinde “sadûk” kavramının kullanımını ele alan bir çalışma ise tesbit edilememiştir. İbrahim Ahmed Ca‘fer’in “*Mustalahu’s-sadûk inde İbn Ebû Hatim er-Râzî ve ebîhi*” adlı doktora tez çalışması İbn Ebû Hâtîm ve Ebû Hâtîm’in “sadûk” olarak değerlendirdikleri râvilerin tesbitini yaparak bu râvilerin kısaca cerh-ta‘dîl durumlarını incelemektedir. Sadûk râvilerin güvenilirlik mertebelerine dair açık bir sonuca işaret etmeyen bu çalışma metodu bakımından incelenmiştir. Betül Yılmazörnek’in “*Ta‘dîl Lafzı ve Unvan Olarak Hâfız Terimi*” adlı yüksek lisans çalışması, Rahime Karayiğit’in “*Duafâ Literatüründe Serikatü’l-Hadîs Kavramı*” adlı yüksek lisans çalışması ve Zeynep Ekici’nin “*Yahyâ b. Maîn’in Târîh’inde “Sâlih”, “Sâlihu’l-Hadîs” ve “Suveylih” Şeklinde Nitelenen Râviler ve Rivayetleri*” adlı yüksek lisans çalışması, ricâl terimlerini ele almaları sebebiyle tezin metodunu oluştururken istifade edilen eserlerdendir.

Çalışmada kişi, eser ve ıstılahların yazımında *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*’nin yazım kurallarına uyulmuştur. Hicrî tarihlerin milâdî karşılığı Türk Tarih Kurumu’nun “*Hicrî Tarihleri Milâdî Târihe Çevirme Kılavuzu*” esas alınarak belirlenmiştir. Klasik eserlerin taranmasında ise el-Mektebetü’ş-Şâmile ve Câmiu Hâdimi’l-Haremeyn programlarından faydalanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

SADÛK KAVRAMI VE HADİS LİTERATÜRÜNDEKİ YERİ

I. TENKÎT LAFIZLARININ DOĞUŞU VE GELİŞİMİ BAĞLAMINDA HİCRÎ İLK ÜÇ ASIRDA CERH-TA'DÎL İLMİ

İşitilen bir haberin kabulü için araştırma yapmayı emreden⁸ ve kişiyi hakkında kesin bir bilgisi olmadığı işin ardına düşmekten nehyeden⁹ nasların muhatabı olan sahâbîler, kendilerine ulaşan haberlerin doğruluğunu teyit etmeye son derece özen göstermişlerdir. Hz. Peygamber'in (s.a.s) şiddetli bir şekilde sakındırdığı¹⁰ ve nifak alâmeti olarak zikrettiği¹¹ yalan söz söylemek ve bilmeden de olsa Hz. Peygamber (s.a.s) adına yalan isnat eden biri olma korkusu onları hadislerle karşı hassas olmaya sevk etmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s) hayattayken şüpheye düştükleri bazı hadisleri bizzat ona sorarak tevsik etme imkânları olan sahâbîler, onun vefatından sonra kendilerine ulaşan rivayetleri güvenilirlik açısından teyit ve tenkit etmede farklı uygulamalarda bulunmuşlardır. Örneğin Hz. Ebû Bekir (r.a) (ö. 13/634), mirastan payını isteyen kişi hakkında Kur'ân-ı Kerîm'de bir hüküm bulamayınca sahâbeye sormuş ve Muğîre b. Şu'be'nin (ö. 50/670) Hz. Peygamber'in altıda bir hisse verdiğine şahit olduğunu söylemesi üzerine bu hadisi Muğîre'den başka işiten bir şahit aramıştır.¹² Hz. Ali (r.a.) (ö. 40/661) de, bir hadisin Hz. Peygamber'e aidiyetini tesbitte o hadisi nakleden kişiye yemin ettirme yolunu izlemiştir.¹³

Bu dönemde sahâbenin birbirine yönelttiği “السمع يخطأ” (Kulak yanılır), “نسي أو” (Unuttu veya yanıldı), “سمع شيئاً فلم يحفظه” (Bir şey duydu, fakat ezberleyemedi), “أخطأ” (Hata yaptı), “وهم” (Vehmetti), “أساء سمعا” (Hadisi iyi işitmedi), “يا عجباً” (Hayret doğrusu!) şeklindeki tenkitler¹⁴ genellikle râvinin adâlet ve zabt bakımından durumunu ifade etmek amaçlı değil de unutma, yanılma, hadisi sağlam ezberleyememe, hadisi iyi anlayamama gibi beşerî zafiyetlerden doğan hatalarını tesbite yönelik olmuştur. Râvinin

⁸ el-Hucurât, 49/6.

⁹ el-İsrâ, 17/36.

¹⁰ Buhârî, Edeb, 69.

¹¹ Buhârî, İman, 24; Müslim, İman, 102.

¹² Tirmizî, Ferâiz, 10.

¹³ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil* (thk. Mahmûd Accâc Hatîb), Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1405/1984, s. 518.

¹⁴ Sahâbe tarafından yapılan ricâl tenkitleri ve kullanılan tenkit lafızları için bk. Turhan, *Ricâl Tenkîdinin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 40-47.

hıfzıyla ilgili yapılan değerlendirmelerde geçmiş zaman kipi kullanılması yapılan hatanın süreklilik ifade etmeyip birkaç hadisle sınırlı olduğunu göstermektedir.¹⁵

Meşhur sahâbî Berâ b. Âzib'in (ö. 72/691), "Meşguliyetlerimiz ve geçimimizi sağladığımız işler sebebiyle hepimiz Allah Resûlü'nden hadis dinlemeye gidemiyorduk. Ancak o zamanlarda insanlar yalan söylemezdi. Hadisi işitmeyenler işitenlerden dinlerdi."¹⁶ sözleriyle ifade ettiği ortamda bazı sahâbîlerin birbirleri için kullandıkları "كذب" lafzının "Hata etti, yanıldı" anlamına geldiği anlaşılmaktadır.¹⁷ Nitekim Aynî (ö. 855/1451) de Hz. Aişe'nin, Ebû Hureyre hakkında kullandığı "كذب" ifadesinin "Vehme düştü, gerçek sandı" mânasına geldiğini söylemiştir.¹⁸

Fitne olayı sonrasında İslam dünyasında meydana gelen siyâsî ve itikâdî gruplaşmaların sonucunda tarafların kendi görüşlerini destekleyen veya karşı tarafın düşüncelerini yeren hadisleri uydurma¹⁹ faaliyetlerinin artmasıyla isnad kullanımında bir yaygınlık, isnad araştırmaları ve cerh-ta'dîl faaliyetlerinde de giderek bir artış görülmüştür.²⁰ Meşhur cerh-ta'dîl âlimi Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729) "Önceleri isnad sormazlardı ancak fitne olduktan sonra bize 'râvilerinizi sayın!' demeye başladılar. Bunun sonucunda Ehl-i sünnetin hadisleri alınmaya, ehl-i bid'atın rivayetleri ise terkedilmeye başlandı." ifadeleriyle o dönemin mevcut durumunu anlatmıştır. Müslümanlar "Bu ilim dindir, dininizi kimden aldığınıza iyi bakın."²¹ telkiniyle hadis aldıkları kişilere karşı temkinli olmaya çağırılmıştır. Hz. Peygamber dönemi ve fitnenin ortaya çıktığı zamana kadarki sahâbe devrinde râvi tenkidinin amacı rivayetlerin sıhhatini tesbit etmek iken, hadis uydurmacılığının yaygınlaştığı tâbiîn devrinde Resûlullah'ın hadislerinin siyâsî ve itikâdî amaçlarla kullanılması girişimlerini önlemeye yönelik olduğu görülmektedir.

¹⁵ Yücel, *Hadîs İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2014, s. 112-113.

¹⁶ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, s. 235.

¹⁷ Ekrem Ziyâ el-Ömerî, *Bühûs fî Târîhi'l-Sünneti'l-Müşerrefe*, Beyrût, 1405/1984, s. 85. Sahâbenin birbirini tekzîbine dair örnekler için bk. Âşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, İstanbul: İFAV Yayınları, 1997, s. 37.

¹⁸ Aynî, *'Umdetü'l-kârî*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, ts., VI, 601.

¹⁹ Kandemir, "Mevzû", *DİA*, XXIX, 493.

²⁰ Yücel, *Hadîs Tarihi*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2014, s. 36; Isnadın gelişimiyle ilgili detaylı bilgi için el-A'zamî, *Dirâsât fî'l-hadîsi'n-Nebevî*, Riyad: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1401/1980, s. 391-404.

²¹ Müslim, *el-Müsnedü's-sahîh*, (thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî), Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, ts, (Mukaddime), s. 5; İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu İlelî't-Tirmizî* (thk. Hemmâm Abdürrahîm Saîd), Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1408/1987, I, 355.

Hadis ve isnad araştırmalarının arttığı ve râvinin adâlet ve zabt cihetiyle araştırılmaya başlandığı bu dönemde tâbiîn âlimleri daha önce kullanılmayan değerlendirme lafızlarını kullanmaya başlamışlardır. Aynı zamanda sahâbe döneminden farklı olarak hadis rivayet eden kişilerin farklı bölgelere dağılması ve tâbiîn neslinin birbirlerini sahâbe nesli kadar iyi tanımamaları da râvilerin adâlet ve zabtına yönelik değerlendirmelerin artışında etkili olmuştur.²² Bu dönemde kullanılan lafızlar hadisleri kabul edilen ve reddedilen râvilere yönelik olarak iki grupta ele alınabilir. Bu dönemde râviyi ta’dîl etmek için “صدوق” (doğru sözlü), “ثبت” (sağlam), “من معادن الصدق” (doğruluk kaynaklarındandır), “فلان خيرا في الحديث” (Hadiste hayırlı güvenilir bir kimsedir), “لا يتهم في الحديث” (Hadiste yalanla itham edilmez); cerh etmek için ise “ليس” (İtham edildi), “كذاب” (yalan söyler), “فلان صاحب حديث” (Hadis ehli değildir), “تعرّف وتكرّ” (Bazen ma’ruf bazen münker hadisler rivayet ediyor), “خرف وذهب عقله” (Bunadı ve aklı melekelerini kaybetti) gibi lafızlar kullanılmıştır.²³ Tenkit eden ve tenkit edilen râvi sayısının sonraki dönemlere nisbetle daha az olduğu tâbiîn döneminde, cerh-ta’dîl faaliyetleri müstakil bir ilim haline gelecek gelişme gösterememiştir.

Etbâu’t-tâbiîn döneminde İslam coğrafyasının genişlemesi, fikrî ve mezhebî ayrılıkların artması ve hadis uydurmacılığı faaliyetlerinin yaygınlaşması sebebiyle münekkidler râvi tenkidinin üzerinde durmaya başlamışlardır. Hadis öğrenmek için kurulan ilim halkalarında cerh-ta’dîl faaliyetlerine özel bir zaman ayrılması, râvilerin tenkit edilme kriterlerine dair teorik açıklamaların yapılması bu dönemde cerh-ta’dîl faaliyetlerinin ilmî bir hüviyet kazanmaya başladığını göstermektedir. Başka beldelere yapılan rihlelerle münekkidler hadis müktesebâtlarını genişletmiş ve senedlerde sayısı artan râvilere dair daha fazla bilgi sahibi olma imkânı bulmuşlardır. Kûfe’de Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Medine’de Mâlik b. Enes (ö. 179/795) ve Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/813), şam’da Evzâî (ö. 158/775) ve Mısır’da Leys b. Sa’d (ö. 175/791) râvi tenkidi

²² Tâbiîn dönemine dair daha detaylı bilgi için bk. Yücel, *Hadis Tarihi*, s. 33-50; Özsoy, *Hadis Tenkidi (Sahabe ve Tâbiûn Dönemi)*, İstanbul, 2016.

²³ Muhammed b. Sîrîn’in (ö. 110/729) Semüre b. Cündeb (ö. 60/680) hakkındaki kullanımı için bk. el-Fesevî, *Kitâbü'l-Ma’rife ve't-târîh* (thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1401/1981, I, 542; şa'bî'nin Rebi' b. Huseym el-Kûfî (ö. 65/685) hakkındaki kullanımı için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl* (thk. Vasıyyullah b. Muhammed Abbas), Riyad: Dâru'l-Hânî, 1422/2001, II, 449; Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 95-102.

konusunda dönemin önde gelen âlimlerindendir.²⁴ Irak'ta Şu'be b. el-Haccâc (ö. 160/776) sistematik bir şekilde râvi tenkidi yaparak cerh-ta'dîl faaliyetlerini kendisinden sonra devam ettirilen bir ilim haline getirmiştir.²⁵ Cerh-ta'dîl ilminin gelişme gösterdiği, râvilerin adâlet ve zabt açısından durumunu ifade eden ıstılahların arttığı bu dönemde²⁶ “sadûk” lafzının münekkidler tarafından kullanımı yaygınlaşmış ve kavramın delâlet ettiği râvi profilinde farklılıklar görülmeye başlanmıştır.

II. SADÛK KAVRAMININ ANLAMI VE ORTAYA ÇIKIŞI

Sözlükte yalancılığın aksi olan doğruluk, doğru söylemek mânasındaki “sıdk” kökünden türeyen sadûk kelimesi, mübâlağalı ism-i fâil kalıbında olup “son derece doğru sözlü kimse” mânasına gelmektedir.²⁷ Bir hadis ıstılahı olarak ise münekkidler tarafından ta'dîlin farklı mertebelerinde kullanılmıştır ve “hadisi i'tibâr amacıyla yazılan sıdk vasfına sahip râvi” demektir. Sadûk kavramı İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938) ve İbnü's-Salâh'a (ö. 548/1153) göre ta'dîlin ikinci mertebesinde, Zehebî (ö. 748/1348) ve Irâkî'ye (ö. 806/1404) göre üçüncü, Sehâvî'ye (ö. 902/1497) göre beşinci mertebesinde bulunmaktadır.²⁸ Zehebî, sadûk hükmünü verdiği bir râvi hakkında hata yaptığına dair nakledilen görüşü aktardıktan sonra “Öyle ki sadûk hata yapan kimsedir.” demiştir.²⁹ Bir başka yerde de sadûk râviyi hatası çok olmayan kimse olarak tanımlamıştır.³⁰

Râvinin cerh-ta'dîl bakımından durumunu niteleyen sadûk terimi de ilk olarak tâbiîn döneminde kullanılmaya başlanmıştır. Tesbit ettiğimiz üzere Urve b. Zübeyr (ö.

---

²⁴ Âşıkutlu, “Cerh ve Ta'dîl”, *DİA*, VII, 394-401; İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn* (thk. Mahmud İbrahim Zâyed), Haleb: Dâru'l-Va'y, 1396/1976, I, 49.

²⁵ Hatiboğlu, “Şu'be b. Haccâc”, *DİA*, XXXIX, 225; İbn Hibbân, *es-Sikât* (thk. Muhammed Abdulmuîd Hân), Haydarâbad: Dâiretü'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, 1393/1973, VI, 446.

²⁶ Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 117.

²⁷ Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lügât*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye ts., III, 174; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut: Dâru's-Sadr, 1414/1993, X, 193; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît* (thk. Muhammed Naîm el-Araksûsî), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1426/2005, s. 900.

²⁸ Seyyid Abdülmâcid el-Ğavrî, *Mu'cemu elfâzi'l-cerh ve't-ta'dîl*, Dâru İbn Kesîr, 1428/2007, 107; Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2016, s. 261.

²⁹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl* (thk. Ali Muhammed el-Bicâvî), Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963, I, 103.

³⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1427/2006, IX, 249.

94/713), Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729), Habîb b. Ebû Sâbit (ö. 119-122/737-739) ve Ebû İshak es-Sebîî (ö. 127/745) “sadûk” lafzını kullanan tâbiîn âlimlerindendir.³¹

Tâbiîn âlimleri bu değerlendirme lafızlarını zaman zaman sahâbeden kimselere yönelik kullanmışlardır. Söz gelimi Muhammed b. Sîrîn, meşhur sahâbî Semüre b. Cündeb (ö. 60/680)’le ilgili “Doğru sözlü (sadûk) ve İslam’ı ve Müslümanları seven bir kimsedir.”³² ifadesiyle onun rivayet ehliyeti bakımından durumunu belirtmekten ziyade sözüne güvenilir dürüst bir kimse olduğunu dile getirmiştir. Habîb b. Ebû Sâbit tarafından “sadûk”³³ olarak değerlendirilen Sâib b. Ferruh Ebu’l-Abbâs eş-Şâir (ö. 91-100/709-718) de daha sonraki asır münekkidlerinin “sika”³⁴ kabul ettikleri son derece güvenilir bir râvidir. Medîne’nin önde gelen fakihlerinden ve aynı zamanda hadis ve siyer âlimi olan Urve b. Zübeyr (ö. 94/713), İbn Şihâb ez-Zührî’nin kendisine Mâlik b. Evs’in hadisini sorması üzerine “sadûktur”³⁵ şeklinde cevap vermesi bu dönemde Urve b. Zübeyr’in râvileri güvenilirlik açısından tetkik ettiğini ve râvi ta’dîlinde güvenilir olmayı esas aldığını göstermektedir. Ebû İshak es-Sebîî’nin “sadûk” olarak nitelediği Şüreyh b. Nu‘man (ö. 81-90/700-708) meçhul bir râvi olup hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır.³⁶ Ancak Ebû İshak es-Sebîî’nin hocası olmasından dolayı doğru sözlü, güvenilir bir kimse mânasında “sadûk” olarak değerlendirildiği düşünülmüştür.

Bu dönemde râvilerin yalan söylemeyen, sözüne güvenilir bir kimse mânasında adâletine yönelik değerlendirmeler çokça mevcuttur. Nitekim bir cerh-ta’dîl lafzının ortaya çıktığı dönemin özellikleri ve o dönemde kullanılan değerlendirme lafızları arasındaki yeri de lafzın delâletini belirlemede önem arz edecektir. Bu minvalde Halil İbrâhim Turhan’ın tabiîn dönemi tenkit lafızlarıyla ilgili şu tesbitleri dikkat çekicidir:

---

³¹ İbn Ebû Hatim, *el-Cerh ve ’t-ta’dîl*, Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâs, 1271/1972, IV, 243; IV, 334; Fesevî, *el-Ma’rife*, I, 542; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, Dâiratü’l-Meârifî’n-Nizâmiyye, 1326/1908, X, 9.

³² Fesevî, *el-Ma’rife*, I, 542.

³³ Tabiîn dönemine mensup Habîb b. Ebû Sâbit’in Sâib b. Ferruh’la ilgili değerlendirmesi için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, II, 567; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, IV, 243.

³⁴ Râviyle ilgili Ahmed b. Hanbel, Nesâî, Müslim ve İbn Hacer “sika” lafzını kullanmışlardır. İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 682; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl* (thk. Beşşâr Avvâd Ma’ruf), Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1400/1980, X, 190.

³⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, X, 9.

³⁶ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, IV, 334.

“Tâbiûn âlimleri tarafından kullanılan değerlendirme lafızları incelendiğinde bu dönemde sika ve sadûk gibi kavramların kullanımının yaygınlaşmaya başladığı görülmektedir. Ancak teknik olmayan genel değerlendirme ifadeleri teknik ıstılahlardan daha fazla kullanılmıştır. Ayrıca bu dönemde râvinin adâlet açısından kusurlu olup olmadığını belirtmek üzere kullanılan ıstılahların nispeten yaygın olduğu; bununla birlikte nadir de olsa “تعرف وتنكر” (bazen ma‘rûf/kabul görmüş/yaygın bazen de münker/reddedilen/bilinmeyen hadisler rivayet eder) gibi râvinin zabt durumunu belirtmek üzere bazı ifadelerin kullanıldığı görülmektedir.”³⁷

Râvinin adâletine yönelik değerlendirmelerin, zabtına yönelik değerlendirmelere göre daha fazla yapıldığı bu dönemde “أصدق” ve “من معادن الصدق” şeklinde râvinin doğru sözlü ve güvenilir olduğunu ifade eden lafızların da ortaya çıktığı ve yaygınlaştığı tesbit edilmiştir. Şa‘bî (ö. 104/722), sıdk kökünü ihtiva eden “من معادن الصدق” ifadesini kullanırken³⁸, Amr b. Dînar (ö. 126/744) ve Yûnus b. Ubeyd (ö. 139/756) de lafzın “أصدق” şeklindeki ism-i tafdîl sîgasını kullanmışlardır.³⁹

Şa‘bî, İbn Mes‘ûd’un talebelerinin en verâ sahibi ve içtihat yapmaya en yetkin olanı olarak gördüğü Rebi‘ b. Huseym’i (ö. 61-63-65/680-682-685) “من معادن الصدق” (Doğruluk madenlerindendir) ifadesiyle ta‘dîl etmiştir.⁴⁰ Rebi‘ b. Huseym hakkında münekkidlerin değerlendirmeleri incelendiğinde adâlet ve zabtına dair herhangi bir kusurdan bahsedilmemektedir. Hocası İbn Mes‘ûd’un Rebi‘ b. Huseym hakkındaki “Ey Ebû Yezid! Resûlullah seni görseydi çok severdi. Ben seni her gördüğümde Allah’a saygılı ve alçakgönüllü kimseleri hatırlıyorum.” değerlendirmesi onun dindar ve zâhid

³⁷ Halil İbrahim Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi: Hicrî İlk İki Asır*, s. 111. Söz konusu teknik olmayan tâ‘dîl edici değerlendirme lafızları için a.g.e. s: 96-97: “ملئى” (güvenilir) (Tâvud b. Keysân’ın kullandığı bu ifade için bk. (İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, II, 27), “هذه الأسطوانة” (güvenilirlikte sütun gibidir), “مرضى” (hoşnutluk kazanmıştır), “لا يتهم في الحديث” (hadiste itham edilmez), “كان فلانا مأمونا” (cennet için cennet için “إن كان أهل بيت خلقوا للجنة، فهم أهل هذا البيت علقمة والأسود”, “على ما عنده yaratılmış bir ev olsaydı bu evin ahâlisi Alkame ve Esved olurdu), “بحر من البحور” (denizlerden bir denizdir), “بحر لا تكدره الدلاء” (hiçbir kabın onu bulanıklaştıramayacağı bir denizdir), “لم أر مثله” (onun gibisini görmedim) ifadeleri örnek olarak verilebilir.

³⁸ Fesevî, *el-Ma‘rife*, II, 573; Ebû Zûr‘a, *Târîhu Ebû Zûr‘a ed-Dımaşkî* (thk. Şükrullah Nimetullah el-Kocânî), Dımaşk, ts, s. 655; Zehebî, *Siyer*, IV, 261; İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 210.

³⁹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, IV, 500; VII, 280; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XIII, 360; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 235.

⁴⁰ Fesevî, *el-Ma‘rife*, II, 573; Ebû Zûr‘a, *et-Târîh*, s. 655; Zehebî, *Siyer*, IV, 261; İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 210; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, III, 459.

bir kişiliğe sahip olduğunu da göstermektedir. Akrânı Ebû Vâil Şakîk b. Seleme'ye (ö. 82/701) kendisinin mi yoksa Rebi' b. Huseym'in mi büyük olduğu sorulduğunda o yaş olarak kendisinin, akıl olarak ise Rebi'nin üstün olduğunu ifade etmiştir.⁴¹ Adâlet ve zabt bakımından kendi dönemindeki kişiler tarafından ta'dîl edilen Rebî' b. Huseym hakkında Yahyâ b. Maîn, İclî ve İbn Hacer de "sika" değerlendirmesinde bulunmuştur.⁴²

Tâbiîn dönemi âlimleri, "أصدق" (En doğru sözlü/daha doğru sözlü) lafzını râvilerin yalanla itham edilme ve yalan söyleme sebebiyle adâlet vasfını ortadan kaldıracak kusurlardan uzak ve doğru sözlü olduklarını vurgulu bir şekilde ifade ederken kullanmışlardır. Amr b. Dînar'ın (ö. 126/744) Tâvus b. Keysân (ö. 106/725) hakkındaki "Bizden birinin Tâvus'tan daha doğru sözlü olduğunu zannetme. Ben onun gibisini görmedim."⁴³ değerlendirmesi ile Yûnus b. Ubeyd'in Basra'da zühd ve takvasıyla şöhret kazanan tabîinden Hasan el-Basrî (ö. 110/728) hakkında zikrettiği "Ondan daha doğru sözlü ve (Allah korkusundan dolayı) daha hüzünlü bir kimse görmedim." ifadeleri buna örnek gösterilebilir.⁴⁴

"Sadûk" lafzının ilk ortaya çıktığı dönem olan tâbiîn döneminde "من معادن" "أصدق الناس", "الصدق" şeklinde râvinin güvenilirliğini ifade eden lafızların yaygınlığı bu dönemin tenkit anlayışında râvinin doğru sözlülüğünün vurgulandığını göstermektedir. "صدق اللسان" lafzı ve buna benzer râvinin doğru sözlülüğünü ifade eden "اللهجة صدوق" ifadeleri de hicrî II. asrın başlarında münekkidler tarafından yaygın bir şekilde kullanılmasına rağmen sonrasındaki süreçte ise kullanımlarına nâdiren rastlanılmıştır.⁴⁵

⁴¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 591.

⁴² İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, III, 459; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb* (thk. Muhammed Avvâme), Suriye: Dâru'r-Reşîd, 1406/1986, s. 319.

⁴³ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, IV, 500.

⁴⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 270.

⁴⁵ Şu'be b. el-Haccâc ve Abdullah b. el-Mübârek'e ait değerlendirmeler için bk. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, I, 137, IV, 6; İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl* (thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvaz), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997, VII, 420; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l İslâmî, 1422/2002, II, 338; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk* (thk. Amr b. Ğarame el-Amrevî), Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995, X, 342.

“Sika” lafzının henüz ıstılahî mânasını kazanmadığı ve yaygın olarak kullanılmadığı tâbiîn döneminde, “sadûk” lafzı da benzer şekilde az kullanıma sahip olmuştur. Bu dönemde “sadûk” teriminin, râvinin gündelik hayatında kendisine güvenilir, emniyet sahibi bir insan olduğunu ifade etmek için kullanıldığı ve zabt kusurları ve hataları olan râviye delâlet eden ıstılahî mânasını henüz kazanmadığı düşünülmektedir.

III. RİCÂL ALİMLERİNE GÖRE SİKA VE SADÛK AYRIMI

Hadis râvileri sahip oldukları adâlet ve zabt özellikleri bakımından birbirlerinden farklı seviyede olmaları sebebiyle râvileri nitelemek için kullanılan ta’dîl lafızları da doğal olarak kendi içerisinde farklılık göstermektedir. Çalışmamızda ele aldığımız “sadûk” teriminin ta’dîl ifadeleri içerisinde hangi mertebede yer aldığı konusu terimin anlaşılabilmesi için önem arz etmektedir. “Sadûk” teriminin delâlet ettiği güvenilirlik seviyesini tesbit amacıyla cerh-ta’dîl lafızlarına dair taksimler incelendiğinde sika ve sadûk lafızlarının aynı veya yakın mertebelerde zikredildiği görülmüştür. Hadis âlimlerinin açıklamalarından yola çıkarak bu iki terim arasındaki benzerlik ve farklılık ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Lafzen “güvenilir” anlamındaki “sika” ve “doğru sözlü” anlamındaki sadûk ifadeleri birbirine yakın anlamlara delâlet etmekte ve hadis âlimleri tarafından râvinin güvenilirliğini ifade ederken zaman zaman birbirlerinin yerine kullanılmışlardır. Meselâ Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797) hadis âlimlerinin “أصح الأسانيد” kabul ettiği “Cerîr b. Abdülhamîd (ö. 188/804)-Mansûr b. el-Mu’temir (ö. 132/759)-İbrahim en-Nehaî (ö. 96/714)-Alkame b. Kays (ö. 62/682)-Abdullah b. Mes’ûd (ö. 62/682)” tarihiyle gelen hadisi “حدثني الصدوق عن الصدوق عن الصدوق عن الصادق عن المصدق” şeklinde naklederek hepsi meşhur ve sika olan, âdalet ve zabt sahibi bu râvileri sadûk lafzıyla ifade etmiştir.⁴⁶ Aynı şekilde İmam Buhârî’nin (ö. 256/870) *el-Câmi’u’s-sahîh*’inde sahâbe kavl ve fiillerini zikrettiği ve “باب ما جاء في إجازة خبر الواحد الصدوق في الأذان” (ezan, namaz, oruç, ferâiz ve ahkâm hususunda sadûk

⁴⁶ İbn Ebû Hatim, *el-Cerh*, II, 25.

kişiden ulaşan haber-i vâhidin kabulü hususunda gelen hadisler)⁴⁷ ismini verdiği başlıkta “sadûk” lafzını sahâbe için kullanarak sika ile aynı anlamda gördüğü anlaşılmaktadır. Ancak İmam Buhârî’nin bu kullanımından hareketle cerh-ta’dîl durumunu “sadûk” lafzıyla değerlendirdiği bütün râvilerin sika mertebesinde olduğunu düşünmek yanlış olacaktır.⁴⁸

İbn Hibbân (ö. 354/965), sika râvileri bir araya getirdiği *es-Sikât* adlı eserinin mukaddimesinde “Bu eserde zikrettiğim kişilerin hepsi hadisleriyle ihticâc edilmesi câiz olan sadûk kimselerdir.”⁴⁹ sözüyle “sadûk” lafzını güvenilir, sika râvileri ifade etmek amacıyla kullanmıştır. Hatîb el-Bağdâdî’ye (ö. 463/1071) göre de bir haberin kabulü için o haberin âkil, sadûk ve nakillerine güvenilir (me’mûn) bir kimse tarafından nakledilmesi gerektiği hususunda icma vardır.⁵⁰ Dolayısıyla Hatîb’in “sika” lafzına yer vermeyip, râvinin güvenilirliğini “sadûk” ve “me’mûn” lafızlarıyla ifade etmesi “sadûk” ve “sika” lafızlarının hadis tarihi boyunca ıstılah anlamı dışında kelime anlamı itibarıyla de birbirinin yerine kullanılabildiğini göstermektedir.

Sika ile sadûk kavramları arasındaki mertebe farkına ise tesbit edilebildiği kadarıyla somut olarak ilk defa hicrî II. asrın son yarısında Abdurrahmân b. Mehdî (ö. 198/813) işaret etmiştir. Kendisine Ebû Halde’nin (ö. 152/769) sika olup olmadığı sorulduğunda “O sadûk, güvenilir ve hayırlı bir kimsedir. Sika dediğin Şu’be ve Süfyân’dır.”⁵¹ cevabını vermesi, Abdurrahmân b. Mehdî’nin sadûk kavramını güvenilir ancak sika seviyesinde olmayan râviler için kullandığını düşündürmektedir.⁵² Bu

⁴⁷ Buhârî, *Ahbâru’l-âhâd*, 1.

⁴⁸ İmam Buhârî’nin sadûk lafzıyla nitelediği Ebû Osman Saîd b. Zekeriyâ el-Kureşî el-Medâinî (ö. 191-200/806-815), Ebû İshak Nu’mân b. Râşid el-Cezerî (ö. 131-140/748-757)’nin zabtında zayıflık bulunan zayıf râviler oldukları tesbit edilmiştir. (Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr* (thk. Muhammed Abdulmuîd Han), Haydarâbâd: Dâiratü’l-Maârifî’l-Osmâniyye, III, 474; VIII, 80.)

⁴⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, I, 11.

⁵⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi’r-rivâye* (thk. Ebû Abdullah es-Surkî-İbrâhim Hamdi) Medîne: el-Mektebetü’l-İlmiyye, ts, s. 38.

⁵¹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, II, 37

⁵² Abdurrahmân b. Mehdî’nin Ebû Halde’ye yönelik “sadûk” lafzıyla ne ifade ettiği ile ilgili hadis âlimlerinin görüşleri için bk. Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi: Hicrî İlk İki Asır*, s. 414. Krş. Kevserî, Muhammed Zâhid b. el-Hasan b. Ali, *et-Terhîb bi nakdi’t-te’nîb*, 1410/1990, s. 383-384; Yemânî, Abdurrahman b. Yahyâ b. Ali el-Muallimî, *et-Tenkîl limâ verade fî Te’nîbi’l-Kevserî mine’l-ebâtîl* (thk. Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî, Muhammed Abdürrezzak Hamza), Beyrut, 1406/1986, I, 261; Halil İbrahim Turhan, İbn Mehdî’nin “sadûk” terimini hadisleri ihticâc etmeye uygun râviler hakkında kullandığını ancak sadûk olarak nitelenen râvilerin de bazı kusurları olabileceğini ifade

örnekten hareketle sadûk kavramının ıstilahî mânada ilk olarak hicrî II. asrın ilk yarısında sîkadan ayrıştığı söylenebilir. Sonraki dönemlerde münekkîdlerin râvilerin mertebelerini ve cerh-ta'dîl ıstilahlarını açıklamak üzere yapmış oldukları taksimlerde sadûk râvinin bazen sîka râvilerle aynı mertebede yer aldığı bazen de farklı güvenilirlik seviyesine işaret ettiği görülmektedir.

Çağdaş araştırmacılardan Ahmed Muhammed Nûr Seyf⁵³, Yahyâ b. Maîn'in (ö. 233/848) râvileri, "Hadisleriyle ihticâc olunan", "Hadislerindeki zayıflık bulunan ancak inceleme ve araştırma sonrası rivayetleri kabul edilen" ve "Rivayetleri terk edilen râviler" şeklinde üç mertebede ele aldığını ifade etmiştir.⁵⁴ Bu araştırmaya göre Yahyâ b. Maîn, "ثقة", "تبت", "صدوق شيخ صدق", "ليس به بأس"⁵⁵ ifadelerini birinci mertebedeki kimseler için kullanırken, "ثقة ليس بحجة", "صدوق ليس بحجة", "ثقة يحدث بمناكير", "صالح الحديث" ifadelerini de ikinci mertebedeki râviler için kullanmaktadır. Ali b. el-Medînî (ö. 234/848-49) de üç mertebede ele aldığı râvilerin, sîka ve sadûk olanlarını birinci mertebede, sadûk ancak hıfzında teğayyür olan râvileri ikinci mertebede, metrûk râvileri ise üçüncü mertebede zikretmiştir.⁵⁶

Râvilerin mertebelerine dair gruplandırma yapan bir diğer âlim de Müslim b. el-Haccâc'dır (ö. 261/875). O, üç kısımda ele aldığı râvileri⁵⁷ *Sahîh*'inin Mukaddimesi'nde şöyle açıklamıştır: "Birinci mertebe: İstikamet ehli ve hadis naklinde itkan sahibi kimselerdir. Bu kimselerin rivayetlerinde şiddetli muhalefet ve fâhiş hata

---

etmiştir. İbn Mehdî'nin Ebû Halde'yi "صدوق" terimi yerine hıfzında bazı sorunlar olan râviler için kullanılan "مؤدّي" lafzıyla nitelemesi ile bu görüşünü desteklemektedir.

⁵³ Prof. Dr. Ahmed Muhammed Nûr Seyf, Mekke-i Mükerreme'de yaşamaktadır. Yahyâ b. Maîn'in eserlerini tahkik ettiği çalışmalarıyla meşhurdur.

⁵⁴ Yahyâ b. Maîn, *Yahyâ b. Maîn ve kitâbühû't-târih* (thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf), Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1399/1979, I, 91-92. (Esere ilerleyen kısımlarda "*et-Târih* (Dûrî)" şeklinde atıf yapılacaktır).

⁵⁵ Yahyâ b. Maîn "ليس به بأس" ifadesi ile sîka kimseleri kastettiğini söylemiştir. İbnü's-Salâh bu ifadenin Yahyâ b. Maîn'e ait bir kullanım olup ondan başkasından bunu duymadığını nakletmiştir. (İbnü's-Salâh, *'Ulûmu'l-hadis: Mukaddimetu İbni's-Salâh* (thk. Nûreddîn İtr), Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1407/1986, s. 124) Sehâvî ise Yahyâ b. Maîn'in bu iki lafız arasında eşitlik olduğunu açıkça zikretmediğini ve "leyse bihî be's" ifadesinin farklı güvenilirlik mertebesindeki râviler için kullanılabileceğini söylemiştir. (Sehâvî, *Fethu'l-muğis* (thk. Ali Hüseyin Ali), Kahire: Mektebetü's-Sünne, 1424/2003, II, 121-122; Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, s. 119-126.)

⁵⁶ İkrâmullah İmdâdülhak, *el-İmâm Ali b. el-Medînî ve menhecühû fî nakdi'r-ricâl*, Beyrut, 1413/1992, s. 603-604.

⁵⁷ Müslim, *Kitâbü't-Temyîz* (thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî), Mektebetü'l-Kevser el-Murabba' es-Suûdiyye, 1410/1989, s. 179.

bulunmaz. İkinci merteye: Hıfz ve itkanla vasıflanma bakımından önceki gruptan daha aşağı mertebede bulunan râvilerdir. Ancak bu vasıflar yönünden daha zayıf olsalar da doğru sözlü ve hadis bilgisine güvenilir kimselerdir. Üçüncü merteye ise: Hadis âlimlerine göre yahut çoğunluğa göre müttehem râvilerdir. Biz onların hadislerini tahriç etmekle uğraşacak değiliz.”⁵⁸ İmam Müslim’in bu taksimine göre birinci tabakada sika râviler, ikinci tabakada rivayetleri i’tibâr ve mütâbaat için kullanılmaya elverişli zayıf râviler, üçüncü tabakada ise rivayetleri metrûk râviler bulunmaktadır. “Sadûk” olarak nitelenen râvilerin bu taksime göre birinci ve ikinci mertebeye dahil olduğu anlaşılmaktadır.

Tarih boyunca râvileri rivayet ehliyetleri açısından sınıflandıran münekkidlerin yanı sıra hicrî III. asırda ilk defa İbn Ebû Hâtim’in (ö. 327/938) yaptığı cerh ta’dîl lafızlarının mertebelerine dair taksim lafızların delâlet ettiği mertebeler hakkında genel bir çerçeve sunması açısından önemlidir. Bu taksim sonraki dönem âlimler tarafından da esas alınarak başka cerh-ta’dîl lafızlarının dahil edilmesiyle genişletilmiştir.⁵⁹ İbn Ebû Hâtim’e göre ta’dîl lafızlarının mertebeleri şu şekildedir:

Birinci kısım: Haklarında “ثقة” (güvenilir bir râvîdir) yahut “متقن ثبت” (rivâyeti sağlamdır, rivâyette titizdir) denen râvîler; bunların hadisi dinde delil olarak kullanılır.

İkinci kısım: Haklarında “صدوق” (doğru sözlüdür), “محله الصدق” (böylesine doğru denilebilir)⁶⁰ veya “لا بأس به” (kendisinden rivâyette sakınca yoktur) denen kimseler; bunların hadisi yazılır ve araştırılır.

Üçüncü kısım: Haklarında “شيخ” (rivâyet konusunda çok yetkin olmayan, rivâyeti tek başına delil olmayan bir râvîdir) denen kimseler. Bu üçüncü tabaka râvîlerin hadisi yazılır, araştırılır, fakat ikinci tabakadan daha düşük seviyededir.

---

⁵⁸ Müslim, *el-Müsnedü’s-sahih*, Mukaddime, 6.

⁵⁹ Zehebî, *Mi’zânü’l-i’tidâl*, I, 4; İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar* (nşr. Nûreddîn İtr), Dımaşk: Matbaatü’s-Sabâh, 1421/2000, s. 133-134; *Takribü’t-Tehzib*, s. 14; Süyûtî, *Tedribü’r-râvî* (thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Firyâbî, I-II, Dâru’t-Taybe, ts. I, 408-409.

⁶⁰ Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDV Yayınları, 1992, s. 204.

Dördüncü kısım: Haklarında “صالح الحديث” (rivâyeti i‘tibâra elverişli) denen râviler; bu râvilerin hadisi i‘tibâr için (benzer rivayetlerle desteklenme ihtimaline binaen) yazılır.⁶¹

Söz konusu taksimde “sika” terimiyle “sadûk” terimi arasında bir mertebe ayrımı bulunması sika râvinin zabt bakımından sadûk râviden üst mertebede olduğunu göstermektedir. “Sika” terimiyle nitelenen râvilerin rivayetleriyle ihticâc edileceği, “sadûk” terimiyle nitelenen râvilerin ise hadislerinin yazılacağı ifade edilmiştir. Buradaki “hadisin yazılması” ifadesi ise “hadisleri yazılır ve zabtları araştırılır” mânasında olup, zayıf râvilerin hadislerinin i‘tibâr için yazılmasından farklı olduğuna dikkat edilmelidir.⁶² Zira İbn Ebû Hâtim rivayetleri i‘tibâr için yazılması gereken râvilere dördüncü mertebede yer vermiştir.

Zehebî, râvileri son derece güvenilirlik ve sağlam olanlar ile za‘f ve gevşeklik bakımından reyhâne otuna benzeyenler şeklinde ikiye ayırır. Daha sonra bu kısımları şu örneklerle izah eder: Onlardan bazıları sağlıklı, güçlü bir genç gibidir; âdil ve hüccettir. Bazıları sağlıklı fakat orta derecede kuvvetli bir gence benzer onlar sika ve sadûktur. Bazıları ise sağlıklı orta yaşlı kimse gibidir onlar sadûk yahut kendisinden rivayette beis olmayan kişidir. Bir kısım da vardır ki onlar sağlıklı ancak başında ağrı veya üzerinde yara bere bulunan kimse gibi üzerinde gevşeklik hali bulunan sadûk kimselerdir.⁶³ Zehebî’nin bu sözü, onun ta‘dîli dört kısma ayırdığını ve sika ile bazı sadûk râvilerin aynı grupta değerlendirdiğini, ancak sadûk râvinin hatası arttıkça aralarındaki güvenilirlik farkının da değişeceğine inandığını göstermektedir.

Günümüz hadis araştırmacılarından Velîd b. Hasan el-‘Ânî sika ile sadûku iki farklı şey gibi düşünmekten ziyâde bu ikisini “iyi” ve “daha iyi”, “tercihe layık olan” ve “tercihe daha layık olan”ın ayrımı gibi düşünmemiz gerektiğini söylemiştir. Ona göre

---

⁶¹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, II, 37.

⁶² Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 121.

⁶³ Zehebî, *Zikru men yu‘temedu kavliühû* (thk. Abdülfetâh Ebû Gudde), Beyrut: Dâru’l-Beşâir, 1410/1990, s. 184.

sika ve sadûk râvilerin her ikisinin de haberleri makbuldür. Ancak bu râviler sıdk bakımından değil, zabt dereceleri bakımından birbirlerinden üstün olabilirler.”⁶⁴

Hadis âlimlerinin râvilerin ve cerh-ta’dîl lafızlarının mertebelerine dair tasnifleri dikkate alındığında zabtında bulunan zayıflık sebebiyle sadûk râvinin sika râviden daha alt mertebede yer aldığı anlaşılmaktadır. Ancak sika lafzının adâlet ve zabt yönünden tam ve hiç kusursuz râviler için kullanıldığını düşünmek yanlış olacaktır. Nitekim cerh-ta’dîl kitaplarında sika olarak değerlendirildikten sonra hadisleriyle ihticâc edilmesine mâni olmayacak seviyede zabt kusurlarına işaret edilen çok sayıda râvi bulunmaktadır. Âdil, zabtında kusur bulunan ancak hadisleriyle ihticâc edilen râviler için “sika” ve “sadûk” lafızları kullanılmıştır. Teorik olarak ifade edildiği üzere ayrı mertebelerde yer alan bu iki lafız farklı güvenilirlik seviyesindeki râviler hakkında kullanılabildiği gibi çalışmamızın bir sonraki bölümünde ifade edileceği üzere bazen aynı güvenilirlik derecesindeki râvileri değerlendirmek için de kullanılmaktadır.

IV. SADÛK RÂVİNİN RİVAYETİNİN HÜKMÜ VE DELİL DEĞERİ

Sadûk râviler, güvenilirlik seviyesi bakımından birbirlerinden farklı oldukları için bu râvilerin rivayetleri de genel olarak hasen li-zâtihî kabul edilmekle birlikte râvinin zabtına dair araştırma sonucunda kesin bir hüküm verilip delil olarak kullanılabılır. Hadis âlimlerinin genelinin görüşü bu şekildedir. İbn Hibbân, sadûk ve mütkın bir râvinin bid’at görüşlerinin propagandasını yapmadığı takdirde rivayetleriyle ihticâc edileceği ve râvinin propagandist bir tavır sergilemesi durumunda ise rivayetleriyle ihticâc edilmeyeceği hususunda hadis âlimlerinin icmâi olduğunu zikretmiştir.⁶⁵

İbn Ebû Hâtım *el-Cerh ve’t-ta’dîl* adlı kitabında sıdk özelliğine sahip râvileri dört tabakada ele alarak, rivayetleriyle ilgili görüşlerini şöyle dile getirmektedir:

Bu taksimin ilk tabakasında sebt, hâfız, vera ve itkan sahibi işinin ehli hadis münekkidleri bulunur. Bu kimselerin rivayeti hususunda ihtilaf yoktur. Cerh ve ta’dillerine itimad edilir. İkinci tabakada: Âdil, rivayetinde tessebbüt sahibi, naklinde

⁶⁴ Velîd b. Hasan el-‘Ânî, *Menhecu dirâseti’l-esânîd ve’l-hukmü aleyhâ*, Ürdün: Dâru’n-Nefâis, 1418/1997, s. 127-128.

⁶⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 140.

doğru sözlü (sadûk), dininde verâ sahibi ve hadisini hıfz hususunda itkan sahibi kimsenin hadisleriyle ihticâc olunur ve kendisine güvenilir. Üçüncü tabakada sadûk, verâ sahibi ve sebt olmakla birlikte bazen hata yapan râvilerin hadisleri uzman münekkidler tarafından kabul görmüştür. Bu kimselerin hadisleriyle ihticâc olunur. Dördüncü tabakada sadûk ve verâ sahibi olmakla beraber mugaffel olup genellikle yanlış, hata yapan kimsedir. Bu kimsenin hadisi terğib, terhib, zühd ve âdâb gibi konularda yazılabilir, helal ve haram konusunda delil olamazlar.⁶⁶

İbn Ebû Hâtim'in bu taksimi sadûk bir râvînin "hâfız, âdil, mütkın" unvanlarına sahip olabildiği gibi, çok hata yapan, mugaffel, rivayetleri zayıf bir râvî de olabildiğini göstermektedir. Nitekim doğru sözlülük, hadis rivayet eden herkesin sahip olması gereken bir özelliktir. Sadûk râvînin rivayetinin delil değerini belirleyen şey hâfız olmak, hata yapmamak, hadisi iyi ezberlemek gibi zabtına dair sahip olduğu diğer vasıflardır. Bu sebeple sadûk olarak nitelenen râvînin zabt durumunun tesbit edilmesi gerekmektedir.

İbnü's-Salâh, '*Ulûmu'l-hadis*'de "فأجاد و أحسن" (Ne de iyi yaptı!) diyerek İbn Ebû Hâtim'in ta'dîl lafızlarına dair yaptığı taksimi zikretmiş ve sadûk râvînin hadisinin yazılıp zabtının araştırılacağı, mutlak olarak delil olamayacağını kabul etmiştir. Bunun sebebini de şöyle açıklamıştır: "Çünkü sadûk olarak nitelenen râvînin zabt şartını sağladığı anlaşılamamaktadır. Dolayısıyla râvînin zabtının sağlam olduğunun anlaşılması için hadisine bakılması ve araştırılması gerekir. Râvînin bütün hadislerine bakmaya güç yetirilemezse hakkında hüküm verilecek olan hadisin başka tarikleri araştırılır."⁶⁷ İbnü's-Salâh'ın bu görüşünü Nevevî ve Süyûtî de devam ettirmiştir.⁶⁸ İbnü's-Salâh sıdk ve emanetiyle meşhur olup hıfz ve itkan bakımından sika râvîlerden aşağıda olmaları sebebiyle sadûk râvîlerin rivayetlerini hasen olarak tanımlamıştır.⁶⁹

İbn Hacer, hasen hadisin tarifini şu şekilde yapmıştır: "Âhad haber; âdil ve zabtı tam râvîler kanalıyla muttasıl bir senedle, şâz ve illetten sâlim olarak nakledilirse bu hadis sahih lizâtihi'dir. Eğer râvînin zabtında biraz kusur olursa o hadis hasen lizâtihi'dir."

---

⁶⁶ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, I, 10.

⁶⁷ İbnü's-Salâh, '*Ulûmu'l-hadis*', s. 122-123.

⁶⁸ Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr* (thk. Muhammed Osman el-Huşt), Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî 1405/1985, s. 52.

⁶⁹ İbnü's-Salâh, '*Ulûmu'l-hadis*', s. 33.

olur ve başka tariklerinin çokluğuyla sahih seviyesine yükselir.⁷⁰ İbn Hacer, cerh-ta'dîlin mertebelerine dair yapmış olduğu on ikili taksimde sikanın alt mertebesinde bulunan sadûk râvilerin rivayetlerinin hasen lizâtihi olduğunu belirtmiştir.⁷¹

Abdülfettâh Ebû Gudde (ö. 1417/1997), bir kimse için sadûk deniliyorsa, o kimsenin doğru sözlülüğü hususunda bir şüphe olmadığını ancak o kişinin rivayetleri hususunda zabtına dair şüphe duyulabileceğini belirtmiştir. Bu sebeple de sadûk râvinin hadisinin infirâd etmesi durumunda ona muhalefet edecek daha güçlü bir rivayet olmazsa kabul edileceğini söylemiştir.⁷² Mahmûd Tahhân, sadûk râvilerin zabt bakımından durumunun araştırıldıktan sonra hadisleriyle ihticâc edilebileceğini söyler. Tahhân'a göre "Hakkında sadûk hükmü verilen bir râvinin hadisi 'hasen hadistir' diyen kimse hata etmiştir. Çünkü hasen hadis, ihticâc edilen hadis türlerinden biridir." ⁷³ Nureddîn İtr (ö. 1441/2020) da sadûk râvinin hadisinin mutlak olarak hasen lizâtihi kabul edilerek ihticâc edilmesini yanlış bulmuş, sadûk râvinin hadisinin ancak araştırma ve inceleme sonrasında kabul edileceğini savunmuştur.⁷⁴ İtr "صدق، لا بأس به، خيار، مأموم" ⁷⁵ ve buna benzer lafızlar râvilerin âdil, doğru sözlü ve emânet sahibi kimseler olduklarını ifade eder. Ancak râvinin zabt durumu hakkında bir şey ifade etmez" demiştir.⁷⁵ Dolayısıyla "sadûk" olarak tavsif edilen râvinin rivayeti sika râvilerin rivayetine aykırı (şâz) değilse hasen, rivayetini destekleyici mütâbi' veya şâhid bulunuyorsa sahih ligayrihî olarak kabul edilmektedir.⁷⁶

Sonuç olarak "sadûk" lafzı genellikle güvenilir râviler hakkında kullanılmakla birlikte zayıf râvilere delâlet ettiği de bilindiğinden, sadûk râvinin rivayeti hakkında hasen veya sahih ligayrihî hükmünü verebilmek için bu râvinin zabtının araştırılıp çok zayıf olmadığının tesbit edilmesi gerekir. Bu durum hadisin sıhhatini belirlemede her

---

⁷⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, s. 65.

⁷¹ İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 14.

⁷² Tehânevî, *Kavâid fî 'ulûmi'l-hadîs* (thk. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1372/1972, s. 245-246. (muhakkikin dipnotu) Zafer Ahmed et-Tehânevî "Bu lafız râvilerin zabt durumlarını bildirmez. Bu sebeple sadûk râvinin hadisi zabt sahibi râvilerin muvafakatıyla i'tibâra alınır." demiştir. (Tehânevî, *Kavâid fî 'ulûmi'l-hadîs*, s. 249)

⁷³ Mahmûd Tahhân, *Usûlü't-tahrîc ve dirâsetü'l-esânîd*, Beyrut: Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1399/1978, s. 164. (muhakkikin dipnotu)

⁷⁴ Nûreddîn İtr, *Menhecü'n-nakd fî 'ulûmi'l-hadîs*, Kahire, 1399/1979, s. 111.

⁷⁵ Ğavrî, *Mu'cemu elfâzi'l-cerh ve't-ta'dîl*, s. 107.

⁷⁶ Nûreddîn İtr, *Menhecü'n-nakd fî 'ulûmi'l-hadîs*, s. 111.

bir râvi ve rivayetin incelenmesi sonucunda bir hükme varıldığı tesbit edilen hadis usulü uygulamalarıyla da örtüşmektedir.

V. SİDK KÖKÜNDEN TÜREYEN DEĞERLENDİRME LAFIZLARI VE SADÛK KAVRAMININ CERH-TA'DÎL LAFIZLARIYLA BİRLİKTE KULLANIMI

A. Sıdk Kökünden Türeyen Değerlendirme Lafızları

Münekkidler hadisi nakleden râvilerin doğru sözlülüğünü ve rivayetlerine güvenilir biri olduğunu ifade ederken, “sadûk” ifadesinin yanında içinde “sıdk” lafzının geçtiği “إلى الصدق أقرب / إلى الصدق ما هو”, “محله الصدق”, “من معادن الصدق”, “أصدق الناس” gibi farklı değerlendirme lafızlarını da kullandıkları görülmüştür.

“أصدق الناس” ve “من معادن الصدق” ifadeleri hadisiyle ihticâc edilen râvilerle ilgili mübalağaya delâlet eden ıstılahlardır.⁷⁷ İsm-i tafdîl sîgasındaki “insanların en doğru sözlüsüdür” mânasına gelen “أصدق الناس” ifadesini hicrî II. asır münekkidleri, çoğunlukla hoca-talebe ilişkisi içinde bulundukları râvileri nitelemek için kullanmışlardır. Örneğin Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), hocası İbrahim b. Meysere’yi (ö. 132/749)⁷⁸; Yezîd b. Hârûn (ö. 206/821) hocası İmrân b. Hudeyr’i⁷⁹ (ö. 147/764); Şu‘be b. el-Haccâc (ö. 160/776) hocaları Huleyd b. Ca‘fer (ö. ?) ve es-Seriy b. Yahyâ’yı (ö. 167/783) “أصدق الناس” olarak nitelemiştir.⁸⁰ Abdurrahmân b. Mehdî (ö. 198/813) de kendisinden hadis alan Ebû Dâvud et-Tayâlisî (ö. 204/819) hakkında aynı değerlendirmeyi yapmıştır.⁸¹

“من معادن الصدق” ifadesi “doğruluk kaynaklarındandır” mânasında olup tesbit edilebildiği kadarıyla ilk olarak tâbiîn dönemi meşhur münekkidlerinden Şa‘bî

⁷⁷ Yücel, *Hadis İstılahlarının doğuşu ve gelişimi*, s. 125.

⁷⁸ İbn Ebû Hayseme, *Târîhu'l-kebîr* (thk. Salâh b. Fethi Helel), Kahire, 1427/2006, I, 241; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, I, 41.

⁷⁹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VI, 297; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXII, 316.

⁸⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, I, 429; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, I, 141.

⁸¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XI, 405.

tarafından son derece güvenilir ve zâhid bir râvi olan Rebi‘ b. Huseym el-Kûfî (ö. 65/685) için kullanılmıştır.⁸² Süfyân b. Uyeyne ve Ahmed b. Hanbel de bu lafzı güvenilirliği ittifakla kabul edilen râviler için kullanmışlardır.⁸³ Cûzcânî (ö. 259/873), Mutezilî görüşleri sebebiyle hadis âlimlerinin zayıf kabul ettiği Abdülvâhid b. Zeyd (ö. 177/793) hakkında “سَيِّئُ الْمَذْهَبِ لَيْسَ مِنْ مَعَادِنِ الصَّدَقِ” değerlendirmesinde bulunmuştur.⁸⁴

“إِلَى الصَّدَقِ مَا هُوَ” ifadesi Sehâvî tarafından “Sıdktan uzak olmayan” şeklinde ifade edilmiştir.⁸⁵ Bu lafızla nitelenen râvinin güvenilirliğe yakınlığı zayıflığa yakınlığından daha fazladır. Ancak bu kesin olarak güvenilir olduğu mânasına da gelmez. Bu râvinin doğru sözlü olduğu düşünülür.⁸⁶ Ebû Zür‘a er-Râzî bu ıstılâhı zayıf râvileri nitelemek için bazen müstakil olarak bazen de “لَيْسَ” ve “لَيْسَ بِذَاكَ الْقَوِي” ifadeleri ile birlikte kullanmıştır.⁸⁷

“فَلَانٌ مِنْ أَهْلِ الصَّدَقِ” ifadesi râvinin adâleti ve rivayetlerindeki doğruluğunu ifade etmektedir. Çoğunlukla zabtında kusur olan güvenilirliğin alt mertebelerinde yer alan râvileri nitelemek için kullanılmıştır. Söz gelimi İbn Adî (ö. 365/976), Hasan b. İbrâhîm el-Kirmânî’nin (ö. 182/798) çok sayıda ferd hadis rivayet ettiğini, sıdk ehlinden olup çokça hata yaptığını söylemiştir.⁸⁸ Sâcî’nin (ö. 307/920), Ali b. Asım b. Suheyb el-Vâsıtî’nin (ö. 201/816) sıdk ehlinden ancak hadiste kavî olmadığını söylemesi,⁸⁹ Ebû Hafs Amr b. Ali’nin (ö. 189/804), Abdurrahman b. Yezîd el-Ezdî (ö. 153/770) için “Zâifu’l-hadîstir, Mekhûl’dan münker hadisler rivayet etmiştir, sıdk ehli değildir.” şeklindeki değerlendirmeleri münekkidler birtakım zabt kusurları bulunan râvileri “مِنْ أَهْلِ الصَّدَقِ” lafzıyla nitelediklerini göstermektedir.⁹⁰

⁸² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, II, 449; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, III, 459.

⁸³ Süfyân b. Uyeyne’nin Muhammed b. Münkedir (ö. 131/748) hakkındaki kullanımı için bk. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, I, 42; Ahmed b. Hanbel’in Basralı meşhur hadis hafızı Abdurrahmân b. Mehdî (ö. 198/813) hakkındaki kullanımı için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, III, 48; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, I, 254.

⁸⁴ Cûzcânî, *Ahvâlü’r-ricâl* (thk. Abdülalîm Abdülazîm Bestevî), Faysalâbâd, ts, s. 197.

⁸⁵ Sehâvî, *Fethu’l-muğis*, II, 118.

⁸⁶ Ebû’l-Hasan Mustafa b. İsmâîl, *Şifâü’l-alîl bi elfâzi ve kavâidi’l-cerh ve’t-ta’dîl*, s. 141.

⁸⁷ Ebû Zür‘a, *Kitâbü’d-Du‘afâ* (thk. Sa’dî el-Hâşimî), Medine: Mektebetü İbn Kayyim, 1402/1982, III, 939; Ebû Zür‘a, *ed-Du‘afâ*, III, 867.

⁸⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 261; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 245.

⁸⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 407.

⁹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XI, 471.

Erken dönemde kullanımı tesbit edilemeyen “محلہ الصدق” ifadesinin sonraki dönemde Ebû Hâtîm er-Râzî ve Ebû Zûr‘a er-Râzî tarafından kullanıldığı görülmektedir.⁹¹ “محلہ الصدق” ifadesi İbn Ebû Hâtîm’in yaptığı cerh-ta‘dîl lafızlarının mertebelerine dair taksimde “sadûk” lafzıyla beraber ta‘dîlin ikinci mertebesinde⁹², Zehebî’ye ait olan genişletilmiş taksimde ise sadûk lafzının bir alt mertebesinde, yani ta‘dîlin dördüncü mertebesinde yer almaktadır.⁹³ Bu ifade, hadisi i‘tibâr amacıyla yazılan sadûk râviler hakkında kullanılmıştır.⁹⁴

B. Sadûk Kavramının Cerh-Ta‘dîl Lafızlarıyla Birlikte Kullanımları

Sadûk kavramının delâlet ettiği râvi mertebesini tesbit etmede, beraberinde kullanılan lafızlar önem arz etmektedir. Hicrî II. asırda çoğunlukla müstakil olarak kullanılan sadûk teriminin, hicrî III. asırdan sonra cerh veya ta‘dîl ifade eden lafızlarla beraber kullanımı yaygınlaşmıştır. Ebû Hâtîm er-Râzî ve İbn Hacer, sadûk kavramını cerh-ta‘dîl lafızlarıyla beraber kullanımda önde gelen isimlerdendir.

1. Ta‘dîl İfade Eden Lafızlarla Birlikte Kullanımı

Hadis âlimleri, râvinin güvenilirlik bakımından durumunu ifade ederken “sadûk” lafzını “ثقة”, “لا بأس به”, “صدوق صدوق” ve “صدوق ثقة” birleşik ifadelerinin lafız itibarıyla râvinin güvenilirliğinin yüksek olduğunu ifade ettiği düşünülmektedir. Ancak ıstılahların delâlet ettiği anlam, o ıstılâhı kullanan münekkide göre farklılık gösterebilmektedir. Meselâ “صدوق صدوق” ifadesini Şu‘be b. el-Haccâc⁹⁵ ve Ahmed b. Hanbel⁹⁶ son derece güvenilir râvileri nitelemek için kullanırken, Ebû Hâtîm bazen vehimde bulunduğunu

⁹¹ İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh*, IX, 254; İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh*, IX, 354.

⁹² İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh*, II, 34.

⁹³ Zehebî, *Mizânü’l-i‘tidâl*, I, 4.

⁹⁴ İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh*, II, 100; Ebû Zûr‘a, *ed-Du‘afâ*, III, 871.

⁹⁵ Şu‘be b. el-Haccâc’ın Abdullah b. Avn hakkındaki kullanımı için bk. Müslim, *et-Temyîz*, s. 177.

⁹⁶ Ahmed b. Hanbel’in İmran b. Hudeyr’le ilgili kullanımı için bk. İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, VIII, 125; *Mevsû‘atü’l-akvâli’l-İmâm Ahmed b. Hanbel fî ricâli’l-hadis ve ilelihî* (nşr. Seyyid Ebû’l-Me‘âtî en-Nûrî v.dğr.), Beyrut: Âlemü’l-kütüb, 1997, III, 120.

ifade ettiği râvi için⁹⁷ ve Ebû Zür'a er-Râzî ise mugaffel ve hadisleri zayıf kabul edilen râvi hakkında kullanmıştır.⁹⁸

İlk olarak Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın kullandığı tesbit edilen⁹⁹ ve sonraki dönem münekkidleri arasında da kullanımı yaygınlaşan “صدق ثقة” birleşik ifadesi de genellikle güvenilirliği sikayla eşdeğer kimseler hakkında kullanılmıştır. Söz gelimi cerh ta'dîl âlimi Mûsâ b. Hârûn'un (ö. 214/829) İbn Binti Menî' (ö. 317/929) hakkındaki “Sikadır sadûktur, Eğer bir insan için sikanın da daha üstündedir denecek olsa, onun için söylenirdi.”¹⁰⁰ ifadelerinde bunu açıkça görmek mümkündür. Ancak Osman b. Ebû Şeybe (ö. 239/853) ve Ya'kûb b. Şeybe (ö. 262/875) ise bu ifadeyi hıfzı zayıf, rivayetleri zayıf olan ancak dini hususunda adâlet sahibi, âbid ve zâhid kimselerin durumlarını nitelemek için kullanmıştır.¹⁰¹

“Sadûk” lafzını en çok kullanan münekkid olan Ebû Hâtîm, bu lafzın diğer ta'dîl lafızlarıyla birlikte kullanımlarında da en fazla çeşitliliğe sahip isimdir.¹⁰² Öte yandan Ebû Zür'a er-Râzî ve İbn Hacer de “sadûk” kavramını ta'dîl ifade eden lafızlarla beraber kullanmıştır.

Tablo 1: Sadûk Teriminin Ta'dîl Lafızlarıyla Birlikte Kullanımı

Sadûk Lafzının Ta'dîl Lafızlarıyla Beraber Kullanımı		Değerlendiren Münekkid
صدق أمين	Sadûktur güvenilirdir	Ebû Hâtîm
صدق مأمون	Sadûktur güvenilirdir	Ebû Hâtîm
صدق شديد في السنة	Sadûk ve Sünnet-i Seniyye konusunda titizdir	Ebû Hâtîm
صدق فقيه	Sadûktur fakihtir	Ebû Hâtîm

⁹⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXV, 400. (Ebû Hâtîm, Muhammed b. es-Salt el-Basrî hakkında bazen hata yaptığını söylemiştir.)

⁹⁸ Ebû Zür'a, *ed-Du'afâ*, III, 937; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, X, 51. (Muhadîr b. el-Müverri' el-Hemedânî hakkındaki mugaffel ve hadisi zayıf biri olduğunu söylemiştir.)

⁹⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, IV, 254.

¹⁰⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XI, 325.

¹⁰¹ Mustafa b. İsmâîl, *Şifâü'l-alîl*, s. 62.

¹⁰² Örnekler için bk. İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh*, V, 87; V, 162; VI, 268; VIII, 374; IX, 191.

صدق ثقة	Sadûktur sikadır	Ebû Hâtîm
صدق لا بأس به	Sadûktur rivayetlerinde bir beis yoktur	Ebû Hâtîm
صدق صالح	Sadûktur hadisi i'tibar için yazılabilir	Ebû Hâtîm
صدق صالح الحديث	Sadûktur hadisi i'tibar için yazılabilir	Ebû Hâtîm
صدق متقن	Sadûktur itkan sahibidir	Ebû Hâtîm
صدق حافظ	Sadûktur hâfızdır	Ebû Hâtîm
صدق صاحب حديث	Sadûktur hadis sahibidir	Ebû Hâtîm
صدق حسن الحديث	Sadûktur hadisi hasendir	Ebû Hâtîm
صدق متقن قوي الحديث	Sadûktur itkan sahibi ve hadisi sahihtir	Ebû Hâtîm
ثقة صدوق مستقيم الحديث	Sikadır sadûktur hadisi sahihtir	Ebû Hâtîm
صدق مرضي	Sadûktur güvenilirdir	Ebû Zûr'a er-Râzî
صدق من أهل العلم	Sadûktur ilim ehliindendir	Ebû Zûr'a er-Râzî
صدق ناسك	Sadûktur zâhid biridir	İbn Hacer
صدق فاضل	Sadûktur fazilet sahibi biridir	İbn Hacer

2. Cerh İfade Eden Lafızlarla Birlikte Kullanımı

Sadûk lafzının delâlet ettiği mânâyı tesbit etmede lafzın beraberinde kullanılan cerh ifadeleri de önem arz etmektedir. Ebû Hâtîm er-Râzî ve İbn Hacer “sadûk” terimini râvinin zabtındaki kusura işaret eden cerh lafızlarıyla beraber kullanmaktadırlar. İbn Hacer “sadûk” lafzını râvinin ta’dîline işaret eden lafızlarla az sayıda kullanırken, genellikle râvinin cerhine işaret eden lafızlarla birlikte kullanmıştır.¹⁰³ Bununla birlikte sadûk terimi, râvinin ehl-i bid‘at mezheplere nisbet edildiğini ifade eden ifadelerle birlikte “صدق نسب إلى الغلو”, “صدق تكلموا فيه للنصب”, “صدق شيعي”, “صدق نقموا عليه الإرجاء” şeklinde de kullanılmıştır.¹⁰⁴

¹⁰³ Örnekler için bk. İbn Hacer, *Takribü't-Tehzib*, s. 78; 113; 143; 166; 234; 363; 423; 453.

¹⁰⁴ Örnekler için bk. İbn Hacer, *Takribü't-Tehzib*, s. 95; 107; 134; 420.

Tablo 2: Sadûk Teriminin Cerh Lafızlarıyla Birlikte Kullanımı

Sadûk Lafzının Cerh Lafızlarıyla Birlikte Kullanımı	Değerlendiren Münekkid
صدوق، مضطرب الحديث	Sadûk olmakla birlikte hadisleri muztaribdir Ebû Hâtim
صدوق، سيء الحفظ	Sadûktur hafızası zayıftır Ebû Hâtim
صدوق كثير الغلط، ليس بالقوي	Sadûktur hatası çoktur, zayıftır Ebû Hâtim
صدوق يُكتب حديثه ولا يُحتج به	Sadûktur hadisi i'tibar için yazılır delil olarak kullanılmaz Ebû Hâtim
صدوق له أوهام	Sadûktur rivayetlerinde hatalar vardır İbn Hacer
صدوق له أفراد	Sadûktur ferd hadisler rivayet eder İbn Hacer
صدوق له أغلاط	Sadûktur rivayetlerinde hatalar vardır İbn Hacer
صدوق تغير بآخرة	Sadûktur ömrünün son zamanlarında ihtilâta uğramıştır İbn Hacer
صدوق في حفظه شيء	Sadûktur hafızasında zayıflık vardır İbn Hacer
صدوق يعرب	Sadûktur garib hadisler nakleder İbn Hacer
صدوق له مناكير	Sadûktur rivayetlerinde münker vardır İbn Hacer
صدوق روى مراسيل	Sadûktur mürsel hadisler nakleder İbn Hacer
صدوق فيه لين	Sadûktur hadislerinde zayıflık vardır İbn Hacer
صدوق أخطأ في أحاديثه من حفظه	Sadûktur ezberden naklettiği hadislerde hata yapar İbn Hacer
صدوق يروي عن ضعفاء	Sadûktur zayıf râvilerden hadis nakleder İbn Hacer
صدوق كان يصحف	Sadûktur harflerin yerini değiştirerek hata yapar İbn Hacer
صدوق يُكثر عن المجاهيل	Sadûktur meçhul kimselerden rivayeti çokça yapar İbn Hacer
صدوق كثير التدليس عن	Sadûktur zayıf râvilerden tedlisi çokça yapar İbn Hacer

الضعفاء		
صدوق لئنه البخاري	Sadûktur Buhârî onu tazîf etti	İbn Hacer
صدوق عابوا عليه الإفتاء بالرأي	Sadûktur kendi re'yine göre fetva vermesi sebebiyle tenkit edilmiştir	İbn Hacer
صدوق في روايته أهل بلده مخطئ	Sadûktur kendi bölgesindekilerden naklettiği rivayetlerde ihtilata uğramıştır	İbn Hacer
صدوق نعموا عليه الإرجاء	Sadûktur Mürcîî görüşleri sebebiyle tenkit edilmiştir	İbn Hacer
صدوق شيعي	Sadûktur Şîî eğilimleri vardır	İbn Hacer
صدوق تكلموا فيه للنصب	Sadûktur Nasıbî olması sebebiyle tenkit edilmiştir	İbn Hacer
صدوق نسب إلى الغلو في التشيع	Sadûktur teşeyyu'da aşırıya gitmiştir	İbn Hacer
صدوق نسب لرأي جهم	Sadûktur Cehmiyye'ye nisbet edilir	İbn Hacer
صدوق رمي بالرفض	Sadûktur Râfızîliğe nisbet edilir	İbn Hacer

VI. JUYNBOLL'UN SÂLİH VE SADÛK KAVRAMLARIYLA İLGİLİ İDDİALARI

Batı'daki hadis araştırmalarında Goldzhier ve Schacht çizgisini devam ettiren Gualtherus (Gautier) Hendrik Albert Juynboll (ö. 1431/2010), hadislerin değerlendirilmesinde birçok batılı teknik terimin yerleşmesini sağladığı gibi hadis terimlerini farklı şekillerde yorumlamasıyla da dikkat çeken isimlerdendir. Nitekim hadis tarihi ve usulünde yer alan bazı terimleri tekrar inceleyerek oryantalist bakış açısına göre yeniden değerlendiren Juynboll, râviler hakkında ricâl kitaplarında zikredilen bilgilerin çelişkili olduğunu iddia ederek, bazı kavramların şüphe ifade ettiğini savunmuştur. Juynboll, birtakım zabt kusurları sebebiyle rivayetlerinde zayıflık bulunan ve cerh edilen bir râvi hakkında kullanılan “sıdk/sadûk, hâfız ve sâlih” gibi

ta‘dîl kavramlarının ne ifade ettiğinin derinlemesine incelenmesi gerektiğine işaret etmiştir.¹⁰⁵

Juynboll, seçtiği birkaç örnekten hareketle sâlih ve sadûk terimlerinin kendi mevzû hadislerini yaydığı düşünülen râviler için kullanılmış olabileceğini ileri sürmektedir. Juynboll, Rebi‘ b. Sabîh (ö. 160/776) hakkında Ya‘kub b. Şeybe’nin “رجل صالح صدوق ثقة ضعيف جداً” (sâlih, sadûk, sika biridir, rivayetleri gerçekten zayıftır) ve İbn Adî’nin “çok münker rivayetine rastlamadım, onun sâlih ve müstakîm rivayetleri vardı. Onun rivayetlerinde bir beis olmadığını düşünüyorum.” değerlendirmelerini birleştirerek ahlak hadislerini uydurmasında pek sakınca görülmeyen kişiler için sâlih teriminin kullanıldığını iddia etmiştir.¹⁰⁶ O söz konusu görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir:

“Görünüşte açıkça övgü ifade eden “sâlih, sadûk, ercû ennehu lâ be’s bihi” gibi yığınla kelimeyle şüphe ve spekülasyon ifade edilebildiğini de gördük. ... Bunun için çok sayıda hadis metni hem halk hem de âlimler açısından böyle güçlü bir cazibeye sahip olabilmiş ve genel olarak uydurma olduğu bilinen birçok hadisin icadçıları kezzâb veya vaddâ’ gibi cerhedicî ifadelerden ziyade sâlih, sadûk, suveylih, hâfız vb. hafifletici ifadelerle donatılarak o hadislerin çoğunlukla terğîb ve terhib başlığı altında hadis kitaplarına girmesine imkân yaratılmıştır.”¹⁰⁷

Juynboll’e göre sâlih veya sadûk gibi hafifletici terimler kendi uydurdıkları cezbedici hadisleri yayan kimseler için edebi kelâm olarak kullanılmaktadır. Onun sâlih veya sadûk olarak nitelenen bütün râvilerin âbid, zâhid kimseler olup kendi uydurduğu hadisleri yayan kimseler oldukları yönündeki bu iddiası, yanlış anlaşılmalara sebep olacak bir yaklaşımdır. O, Yahyâ b. Saîd el-Kattân’a izafe edilen لم نر الصالحين في شيء أكذب (Sâlih kimselerin hadiste olduğu kadar hiçbir şeyde yalan söylediklerini görmedik) sözünü de hadis münekkidlerinin bu kimselerin hadis uydurdıklarını teyit etikleri şeklinde yorumlamıştır. Ancak bu ifadeyle ilgili olarak Müslim, bu kişilerin kasıtlı olarak yalan söylemediklerine, dillerinden yalanın istemsizce çıktığına dikkat

¹⁰⁵ Juynboll, “(Re)appraisal of Some Technical Terms in Hadîth Science”, *Islamic Law and Society*, VIII/3, 2001, s. 307.

¹⁰⁶ İbn Hacer, *Tehzibü’t-Tehzib*, III, 248; Juynboll, *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası* (çev. Salih Özer), Ankara Okulu Yayınları, 2020, s. 278.

¹⁰⁷ Juynboll, *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, s. 280.

çekmiştir.¹⁰⁸ Nevevî ise söz konusu açıklamaları şu şekilde açıklığa kavuşturmuştur: “Bu kimseler hadis ehlinden olmadıkları için yani bu ilimle ilgilenmediklerinden dolayı rivayetlerinde hatalar olur, onlar bu hataları bilmezler, rivayetlerinin yalan olduğundan habersizdirler.”¹⁰⁹ Bilindiği üzere hadis âlimlerinin, hadis uyduran kimseleri tesbit edip onları en tehlikeli zümre olarak belirlediği ve onlardan hadis alınmaması hususunda çok titiz davrandıkları bir sistemde¹¹⁰ “كذاب” (yalancı), “وضاع” (hadis uyduran) kimselerin durumlarının hafifletilerek uydurdukları hadislere müsamaha gösterilmesi mümkün bir durum değildir.

Juynboll, söz konusu iddialarını temellendirmek amacıyla İbn Hacer’in *Tehzîb*’inden hem zayıf hem de sâlih veya sadûk kavramlarıyla değerlendirilen seçmiş olduğu bazı örneklere işaret etmiştir.¹¹¹ Yusuf b. Atiyye b. Sâbit (ö. 187/802) hem zayıf bir râvi olup hem de sadûk olarak nitelenmesi sebebiyle Juynboll’un söz konusu iddiaları bağlamında ele aldığı râvilerden biridir. Ancak Yusuf b. Atiyye, ricâl münekkidleri tarafından çok zayıf hatta metrûk bir râvi olarak kabul edilmektedir. Buhârî, Ebû Hâtim ve Ebû Zür’a onu “منكر الحديث” (hadisleri münkerdir), Nesâî ise “متروك الحديث” (hadisleri terkedilmiş) olarak değerlendirmişlerdir.¹¹² Juynboll, Sâcî’nin “sadûk” değerlendirmesine binaen bu örneği vermiştir. Ancak Sâcî’nin değerlendirmesinin tamamı şu şekildedir “Hadisleri zayıftır. Vehim sahibi bir sadûktur. Sâbit’in hadislerini Enes’ten rivayet eder.”¹¹³ Sâcî, Yusuf b. Atiyye’nin vehim sahibi, rivayetlerinde hata yapan hatta tedlis yapan bir kişi olduğunu ifade etmiştir. Sâcî’nin “sadûk” ifadesi ile Yusuf b. Atiyye’nin bilerek yalan hadisler uydurmayan, şahsına güvenilir bir kimse olduğunu ifade ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Amr b. Ali el-Fellâs’ın vehim sahibi olan Yusuf b. Atiyye’nin yalan söylediğini görmediğini, bu sebeple de ondan hadis yazdığını söylemesi de¹¹⁴ Sâcî’nin “sadûk” ifadesinin kasten yalan söylemeyen kimse anlamında

---

¹⁰⁸ Müslim, *el-Müsnedü’s-Sahîh*, (Mukaddime), I, 17.

¹⁰⁹ Nevevî, *Sahîhu Müslim bi Şerhi’n-Nevevî*, Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâs el-Arabî, 1392/1972, I, 94.

¹¹⁰ Kandemir, *Mevzû Hadisler: Menşe’i-Tanım Yolları-Tenkidi*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2015, s. 55-57; Abdülfettâh Ebû Gudde, *Mevzû Hadisler*, çev. Enbiya Yıldırım, Ankara: Takdim Yayınları, 2020, s. 124.

¹¹¹ Juynboll, *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, s. 278.

¹¹² İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, IX, 226; Nesâî, *Kitâbü’l-duafâ ve’l-metrûkîn* (thk. Mahmud İbrahim Zâyed), Haleb: Dâru’l-Va’y, 1396/1976, s. 106.

¹¹³ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, IX, 226.

¹¹⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 480.

kullandığını desteklemektedir. Juynboll’a göre Yusuf b. Atiyye, uydurma rivayetlerinin tedavüle girmesi için zayıf bir râvi olmasına rağmen sadûk olarak nitelenmiştir. Halbuki Yusuf b. Atiyye rivayetlerinde tenkit edilmiş metrûk bir râvidir. Onun rivayetleri *Kütüb-i Sitte* ve diğer muteber rivayet kaynaklarında da yer almamaktadır.

Juynboll’un zayıf ve sadûk ifadeleriyle beraber zikredilmesine örnek olarak verdiği râvilerden biri de Nu‘mân b. Râşid el-Cezerî (ö. 131/748)’dir. Nu‘mân b. Râşid, münekkidlerin cerh ettikleri zayıf bir râvidir. Hakkında Yahyâ b. Maîn “ضعيف الحديث” (hadisleri zayıf) ve “ليس بشيء”¹¹⁵ (bir şey değil, kendisine i‘tibâr edilmez), Ahmed b. Hanbel “مضطرب الحديث”¹¹⁶ (hadisleri muzdaribtir) ifadelerini kullanmıştır. Buhârî’nin “hadisinde çokça hata vardır ancak sadûk bir kimsedir”¹¹⁷ değerlendirmesinden ve Sâcî’nin, “sadûktur ve rivayetlerinde zayıflık bulunmaktadır”¹¹⁸ demesinden de anlaşılacağı üzere sadûk ifadesi bu râvi hakkında münekkidlerin cerh ifadeleriyle beraber zikredilmiştir. Juynboll, münekkidlerin sadûk terimini râvinin zayıflığını daha yumuşak şekilde dile getirmek için kullandıklarını savunmaktadır. Halbuki münekkidler bu terim ile râvinin rivayetlerindeki zayıflığa açıkça işaret etmektedirler. Hadis âlimleri sadûk ifadesini ise bir râvinin kasten yalancı biri olmadığı için tüm rivayetleri terkedilmeyen, hadisleri i‘tibâr için yazılabilen birisi olduğunu ifade etmek için kullanmaktadır. Çalışmamızın ilerleyen kısımlarında “sadûk” kavramının zayıf ve rivayetleri i‘tibâr için yazılan râviler hakkındaki kullanımlarına değinilecektir.

Juynboll, belirli örnekler seçerek o örnekleri genellikle oryantalistlerle özdeşleşen bakış açısına göre hadislerin tedavüle çıkışına uygun şekilde yorumlamaktadır. Kavramlara yanlış anlamlar yükleyerek, hadis literatürüyle ilgili ciddi bir itham ortaya atmıştır. Juynboll’un hadis münekkidlerinin hadislerin sıhhatini tesbit konusundaki titiz tavırlarını göz ardı ederek son derece genellemeci bir bakış açısıyla seçili örnekleri taraflı bir şekilde okuduğu anlaşılmaktadır.

---

¹¹⁵ Yahyâ b. Maîn, *Süâlâtü İbni’l-Cüneyd* (thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf), Dârü’l-Medîneti’l-Münevver, 1408/1988, s. 441.

¹¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, II, 492.

¹¹⁷ Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, VIII, 80.

¹¹⁸ Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi’l-Kemâl* (thk. Ebû Abdurrahmân Âdil b. Muhammed ve Ebû Muhammed Üsâme b. İbrahim), Kâhire: Fâruku’l-Hadîse, 1422/2001, XII, 59.

İKİNCİ BÖLÜM

HİCRÎ II. VE III. ASIRLARDA SADÛK OLARAK NİTELENEN RÂVİLER

Sözlük anlamı itibariyle ağırlıklı olarak râvinin adalet yönünü ifade eden sadûk terimi, süreç içerisinde ıstilahî bir anlamı kazanarak zabt bakımından birtakım kusurları olan ve bu sebeple de güvenilirlik bakımından sikanın alt mertebesinde bulunan râvileri nitelemek için kullanılmıştır. Münekkidlerin dilinde sadûk teriminin sözlük anlamı ve ıstilahî anlamı arasındaki ayrımı net bir şekilde belirlemek veya terimin tarihsel süreç içerisinde hangi zaman aralığında hangi anlama delâlet edecek şekilde kullanıldığının kesin bir şekilde tesbitini yapabilmek mümkün olmamaktadır. Nitekim münekkidlerin dilinde ıstilahî mânasını kazanan ve cerh-ta'dîl meclislerinde kayıt altına alınan sadûk terimi aynı dönemde râvinin zabt kusuruna işaret etmeksizin, emîn, doğru sözlü oluşunu ifade etmek için de kullanılabilmiştir. Bununla birlikte cerh-ta'dîl ilminin sistemleştiği, münekkidlerin dilinde tenkit lafızlarının yaygınlaştığı ve yerleşik anlamlarını kazanmaya başladığı hicrî II. asırdan itibaren sadûk lafzının müstakil veya bazı cerh-ta'dîl ıstılahlarıyla beraber kullanımının yaygınlaştığı görülmüştür. Bununla birlikte sadûk teriminin, zabt bakımından birtakım kusurları olan, sikanın alt mertebesindeki râviler hakkında kullanılması da ıstilahî anlamını kazanmaya başladığını göstermektedir.

Bu bölüm sadûk teriminin, hicrî II. ve III. asır münekkidleri tarafından hangi güvenilirlik mertebelerine delâlet edecek şekilde kullanıldığını tesbit etme amacı taşımaktadır. Münekkidlerin “sadûk” olarak değerlendirdikleri râvilerin güvenilirlik bakımından birbirlerinden farklı mertebelerde oldukları görülmüştür. Bu râviler “Sika râviler”, “Zabt kusurlarına sahip güvenilir râviler” ve “Hadisleri i'tibâr için yazılan zayıf râviler” şeklinde belirlenmiştir. Bununla birlikte sadûk olarak nitelenen “ehl-i bid'at râviler”in her biri farklı güvenilirlik seviyesine sahip olmasından dolayı ayrı bir grup olarak ele alınmıştır.

I. SİKA RÂVİLER

Güvenilir râvileri değerlendirmek için kullanılan ta'dîl lafızlarından olan “sika” genel olarak adâlet ve zabt sahibi, rivayetleri delil olarak kullanılabilir kimse mânasına gelmektedir. Ancak sika râvilerin hadislerinin delil olarak kullanılmasına engel olmayacak düzeyde, beşer olmalarından kaynaklanan birtakım hataları da bulunabilmektedir. Dolayısıyla münekkidlerin bazen zabt bakımından kusurları bulunan

râvileri de sika olarak değerlendirdikleri görülmüştür. Bu durum sika ve sadûk lafızlarının zaman zaman aynı güvenilirlik seviyesindeki râvilere nisbet edilmesiyle sonuçlanmıştır.

Bu başlıkta “sadûk” kavramının sika râvilere nisbet edilen kullanımlarının örnekler üzerinden incelenmesi amaçlanmaktadır. Sikâ râviler ile adâlet ve zabt bakımından kendisine güvenilen, cerh-ta’dîl ilminin önde gelen münekkidlerinin çoğunluğu tarafından “sika” lafzıyla değerlendirilen ve zabtındaki herhangi bir kusura işaret edilmeyen râviler kastedilmiştir. “Sadûk” kavramının sözünü ettiğimiz zabt bakımından az da olsa kusurları olan ve rivayetlerinin delil olarak kullanılmasına engel olmayacak miktarda hataları olan güvenilir râviler hakkındaki kullanımları ayrı bir güvenilirlik seviyesi olarak değerlendirilmiş olup bir sonraki başlıkta ele alınacaktır.

Râvinin sika olduğuna yönelik kanaat oluştururken “sadûk” kavramıyla beraber zikredilen ta’dîl lafızlarına, açıklayıcı ifadelere ve farklı münekkid görüşlerine başvurulmuştur. Hicrî II. asır münekkidlerinde “sadûk” kavramı daha çok müstakil olarak kullanılırken, hicrî III. asır münekkidlerinden Yahyâ b. Maîn’in “sadûk” kavramını sika râvilere yönelik 25 kullanımının 12’sinde, Ahmed b. Hanbel’in ise 14 kullanımının 5’inde “صدوق ثقة” şeklinde sika lafzıyla birlikte kullanmıştır. Bunun dışında hicrî III. asır münekkidlerinin sika râvileri nitelerken “صدوق متقن”, “صدوق صالح”, “صدوق صدوق” şeklinde kullanımları da görülmektedir.

A. Hicrî II. Asır Münekkidlerinin Sadûk Hükmünü Verdiği Râviler

Şu‘be b. el-Haccâc, Süfyân b. Uyeyne, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Hammâd b. Zeyd ve Ebû Dâvud et-Tayâlisî “sadûk” terimini sika râvileri nitelemek için kullanan hicrî II. asır hadis âlimlerindendir. Bu âlimlerin “sadûk” terimiyle niteledikleri toplam 19 râviden 8 tanesinin sika mertebesinde râviler oldukları tesbit edilmiştir. Bu râvi grubu içerisinde seçilen örneklerle “sadûk” teriminin hicrî II. asırda sika râvilere nisbet edilen kullanımları incelenecektir.

1. Abdullah b. Avn b. Ertabân el-Basrî (ö. 151)

Kûfe ve Basra ilim çevresine mensup olan Abdullah b. Avn b. Ertabân el-Basrî'nin (ö. 151/768) en çok hadis aldığı hocalarından İbrâhim b. Yezid en-Nehaî (ö. 96/714), Şa'bî (ö. 104/722), Ebû Abdurrahmân Kâsım b. Muhammed (ö. 107/725), Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/728), Hasan el-Basrî (ö. 110/ 728) ve Ebû Abdullah Nâfi' (ö. 117/735) gibi isimler sayılabilir. Hüseyim b. Beşîr (ö. 183/799), İsmail b. İbrahim b. Muksim (ö. 193/808), Veki' b. Cerrâh (ö. 197/812), Hammâd b. Üsâme b. Zeyd (ö. 200/815) ve Yezîd b. Hârûn (ö. 206/821) ondan hadis rivayet etmişlerdir.¹¹⁹

Şu'be b. el-Haccâc "İbn Avn'ın şek ile naklettiği rivayeti sizden birinizin kesin bilgiyle naklettiği rivayete tercih ederim. O sadûktur sadûktur,¹²⁰ Eyyûb es-Sahtiyânî, İbn Avn ve Yûnus b. Ubeyd gibisini görmedim."¹²¹ değerlendirmesiyle söz konusu râvinin adâlet ve zabt açısından durumunun övülen bir düzeyde, hadis rivayetinde ehliyet sahibi ve güvenilir bir kimse olduğunu ifade etmektedir. Nitekim Zehebî de Şu'be b. el-Haccâc'ın sadûk lafzını Abdullah b. Avn'ın zabtının şiddetini vurgulamak amacıyla "sebt, mütkın, hüccet" mânasında kullandığını belirtmiştir.¹²² Abdullah b. Avn hem kendi döneminde hem de sonraki asır âlimleri tarafından sika mertebesinde bir râvi olarak görülmüştür. Abdullah b. el-Mübârek, ondan daha faziletli birini görmediğini ve kendisi yahut o ölünceye kadar ondan bir şeyler öğrenmek istediğini ifade etmiştir.¹²³ İbn Sa'd ise onun adâlet ve zabt bakımından güvenilirliğini "O sikadır ve hadis rivayetinde çok verâ sahibidir. Son derece dindar bir yaşantı sürmekte olup hadis rivayet ederken eksik ve fazla söylemekten dolayı çok çekinmektedir."¹²⁴ sözleriyle dile getirmektedir. Ebû Hâtim er-Râzî de onu "sika" olarak değerlendirmiştir.¹²⁵ Abdullah b. Avn hakkındaki söz konusu değerlendirmelerden yola çıkılarak onun sika bir kimse olduğuna ulaşılabılır. Müteşeddîd bir münekkîd olan Şu'be b. el-Haccâc son derece tevsik ettiği bir râvi hakkında "sadûk" terimini kullanmıştır.

¹¹⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XV, 396-397.

¹²⁰ Müslim, *et-Temyîz*, s. 177.

¹²¹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, I, 145.

¹²² Zehebî, *el-Kâşif* (thk. Muhammed Avvâme, Ahmed Muhammed Nemr el-Hatib), Cidde, 1413/1992, I, 34.

¹²³ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, V, 163.

¹²⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (thk. Muhammed Abdulkadîr Atâ), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990, VII, 193.

¹²⁵ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, V, 130.

Son derece güvenilir bir râvi olan ve rivayet kitaplarında diğer râvilere oranla fazlaca (1722 adet)¹²⁶ rivayeti yer alan Abdullah b. Avn'ın *Kütüb-i Sitte*'nin tamamında muhtelif konularda çok sayıda rivayeti yer almaktadır. Hadis kavramları ıstılahî anlamlarını henüz kazanmadıkları erken dönemlerde sözlük anlamlarını ifade edecek şekilde kullanılmışlardır. Sika bir râvi olan Abdullah b. Avn da sadûk kavramının erken dönemde sözlük anlamında kullanımına dair bir örnektir.

2. es-Seriy b. Yahyâ eş-Şeybânî el-Basrî (ö. 167)

Ebü'l-Heysem es-Seriy b. Yahyâ eş-Şeybânî el-Basrî (ö. 167/783), Hasan el-Basrî (ö. 110/728), Sâbit el-Bünânî (ö. 127/744) ve Hişâm ed-Destüvâi'den (ö. 153/770) hadis almıştır. Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795), Damre b. Rebîa (ö. 182/798), İbnü'l-Mübârek ve İbn Vehb de (ö. 197/813) kendisinden hadis alan kişilerdendir.¹²⁷ Hoca-talebe ilişkileri onun hadis ilmiyle işigâlinin Basra'da gerçekleştiğini gösterir.

Şu'be b. el-Haccâc onun hakkında “Ondan hadis al! Çünkü o sadûktur.”¹²⁸, “أوثق الناس” (insanların en güveniliridir) ve “Ondan daha sadûk bir kimseyi görmedim.” şeklinde çeşitli değerlendirmelerde bulunmuştur.¹²⁹ Yahyâ el-Kattân, Ali b. el-Medîni, Yahya b. Maîn, Ebû Hâtim er-Râzî, Nesâî ve İbn Hacer'in “sika” terimiyle değerlendirdikleri es-Seriy b. Yahyâ'nın son derece güvenilir biri olduğu anlaşılmaktadır.¹³⁰ Ahmed b. Hanbel ise onu değerlendirirken vurgulu bir şekilde “ثقة” ifadesini kullanmıştır.¹³¹ Şu'be b. el-Haccâc'ın es-Seriy b. Yahyâ için “sadûk” terimini kullanımının, sika mertebesinde bir râvi hakkında onun güvenilirliğini teyit etmek maksadıyla olduğu anlaşılmaktadır.

Kütüb-i Sitte müelliflerinden Nesâî, es-Seriy b. Yahyâ'nın bir rivayetine “Eşribe” bölümünde yer vermiştir.¹³²

¹²⁶ Râvilerin rivayet sayıları Câmiu'l-Hâdimi'l-Haremeyn adlı bilgisayar programından alınmıştır.

¹²⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 461.

¹²⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, II, 491.

¹²⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, II, 438.

¹³⁰ Ali b. el-Medîni, *Süâlâtü İbn Ebî Şeybe* (thk. Muvaffak Abdullah Abdülkâdir), Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1404/1984, s. 72; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, IV, 283; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 461.

¹³¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, II, 491.

¹³² Nesâî, *Eşribe*, 51.

3. Hâlid b. el-Hâris el-Hüceymî el-Basrî (ö. 186)

Hammâd b. Zeyd'in (ö. 179/795) “صدوق” ifadesiyle değerlendirdiği¹³³ Ebû Osman Hâlid b. el-Hâris el-Hüceymî el-Basrî (ö. 186/802) sika mertebesinde bir râvidir. Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749), Hişâm b. Urve (ö. 146/763), İbn Cüreyc (ö. 150/767), İbn Avn (ö. 151/768) ve Saîd b. Ebû Arûbe (ö. 156/773) gibi döneminin önde gelen kişilerinden hadis almıştır. Humeyd et-Tavîl (ö. 143/760), Şu'be b. el-Haccâc, Ali b. el-Medîni, Amr b. Ali el-Fellâs (ö. 249/864) ve İbnü'l-Müsennâ (ö. 252/866) ondan hadis alan kişilerdendir.¹³⁴

Basra'nın güvenilirlik bakımından en önde gelen kişilerinden kabul edilen¹³⁵ Hâlid b. el-Hâris, çevresinde “خالد الصدوق” veya “خالد الصدوق” olarak da isimlendirilmiştir.¹³⁶ Yahyâ el-Kattân onun değerini “Süfyân ve Hâlid b. Hâris'ten daha hayırlı kimse görmedim.” ifadesiyle dile getirmiştir.¹³⁷ İbn Sa'd, Nesâî, Ebû Hâtim er-Râzî'ye göre sika kabul edilen Hâlid b. el-Hâris, Basra'nın meşhur ve son derece güvenilir hadis âlimi Bîşr b. el-Mufaddal (ö. 187/803)'dan güvenilirlik bakımından daha üstün görülmüştür.¹³⁸ Güvenilirliğine yönelik ta'dîl edici ifadelerin yanı sıra İbn Hibbân'ın onun akıllı ve dâhi kimselerden olduğunu, Ahmed b. Hanbel'in ise hadisi işittiği gibi rivayet ettiğini ifade etmesi onun zabt bakımından da güçlü olduğunu göstermektedir.¹³⁹ “Sadûk” ifadesi sika mertebesinde bir râvi olan Hâlid b. el-Hâris'in kendisine bir lakab olacak kadar ön plana çıkan özelliği olan doğru sözlülüğünü ve güvenilirliğini niteleyen bir değerlendirme olarak kullanılmıştır. Sadûk teriminin râvinin zabt bakımından eksikliğini dile getiren ıstılahî mânasından ziyade sözlük anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

¹³³ İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, III, 82.

¹³⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 551.

¹³⁵ Tirmizî, *el-İlelül-kebir* (thk. Subhî es-Samerrâî, Mahmud Halil es-Sâ'îdî), Beyrut: Mektebetü'l-Nahdiyyeti'l-Arabiyye, s. 325.

¹³⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 551.

¹³⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmiyye, 1424/2003, IV, 841.

¹³⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, VII, 214; İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, III, 82; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, III, 325; Fesevî, *el-Ma'rife*, II, 168.

¹³⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 267; Ahmed b. Muhammed el-Merrûzî, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl an'i-l-İmam Ahmed b. Muhammed b. Hanbel* (thk. Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî), Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1408/1988, s. 50.

Kütüb-i Sitte müellifleri son derece güvenilir bir râvi olan Hâlid b. el-Hâris'in muhtelif konularda çok sayıda rivayetine (1168 adet) eserlerinde yer vermişlerdir.¹⁴⁰

B. Hicrî III. Asır Münekkidlerinin Sadûk Hükümünü Verdiği Râviler

Hicrî III. asır münekkidlerinden Yahyâ b. Maîn'in 25, Ahmed b. Hanbel'in 14 sika râvi hakkında "sadûk" terimini kullandığı tesbit edilmiştir. Her iki münekkid de "sadûk" terimini hem güvenilir hem de zayıf râvileri değerlendirmek üzere kullanmışlardır. "Sadûk" terimiyle beraber kullandıkları değerlendirme lafızları kavramın delâletini belirlemede önem arz etmektedir. Yahyâ b. Maîn 25 râviden 12'sini, Ahmed b. Hanbel ise 14 râviden 5'ini "ثقة صدوق/صدوق ثقة" şeklinde "sika" terimiyle birlikte değerlendirmiştir. Her iki münekkidin de "ثقة صدوق/صدوق ثقة" birleşik ifadesini çoğunlukla sika râvilere nisbet ettikleri anlaşılmaktadır. Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel'in "sadûk" terimini sika râvileri nitelemek için kullanımları belirlenen örnekler üzerinden gösterilecektir.

1. Ca'fer b. Hayyân el-Utâridî el-Basrî (ö. 165)

Ebü'l-Eşheb Ca'fer b. Hayyân el-Utâridî el-Basrî (ö. 165/781), Hasan el-Basrî'nin talebelerindendir. Abdullah b. el-Mübârek, Yahyâ el-Kattân ve Yezîd b. Hârûn gibi meşhur muhaddisler ondan hadis almışlardır.¹⁴¹

Yahyâ b. Maîn, Ali b. el-Medînî, İclî, Ebû Hâtim er-Râzî ve Ebû Zür'a er-Râzî tarafından "sika" olarak değerlendirilen Ca'fer b. Hayyân, hadiste imam ve hüccet olarak kabul edilmiştir.¹⁴² İbn Sa'd ona dair kanaatini "ثقة إن شاء الله" lafzıyla ifade etmiştir.¹⁴³ Ahmed b. Hanbel'den talebeleri vasıtasıyla nakledilen görüşler ise şu şekildedir. Merrûzî'den nakledildiğine göre Ahmed b. Hanbel'e Ca'fer b. Hayyân hakkında sorulunca "Onda hiç ihtilaf yoktur. Muhakkak ki sikadır." cevabını vermiştir.¹⁴⁴ Talebesi Ebû Dâvud'un naklettiğine göre de Ahmed b. Hanbel'in onun

¹⁴⁰ Buhârî, Salât, 28; Müslim, Hac, 1211; Ebû Dâvud, Zekat, 3; Nesâî, Cenâiz, 10.

¹⁴¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 286.

¹⁴² İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, II, 476; Ali b. el-Medînî, *Süülâtü İbn Ebî Şeybe li Ali b. el-Medînî*, s. 65; İclî, *es-Sikât*, I, 268; İbn Hacer, *Tehzib*, II, 88; Ebû Zür'a, *ed-Duafâ*, III, 854.

¹⁴³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, VII, 203.

¹⁴⁴ Merrûzî, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, s. 72.

hakkındaki kanaati “sika” olduğuna yöneliktir.¹⁴⁵ Ahmed b. Hanbel’in oğlu Abdullah tarikiyle nakledilen değerlendirmelerine göre Ahmed b. Hanbel bir yerde Ca’fer b. Hayyân’ın “sika” olduğunu belirtirken¹⁴⁶ bir başka yerde ise “sadûk” demiştir.¹⁴⁷ Ahmed b. Hanbel’in talebeleri vasıtasıyla gelen değerlendirmeleri ve râvi hakkında cerh-ta’dîl açısından görüşlerine itibar edilen münekkidlerin değerlendirmeleri bir arada incelendiğinde râvinin sika düzeyinde olduğu sonucuna ulaşılmıştır. *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin tamamı eserlerinde Ca’fer b. Hayyân’ın rivayetlerine yoğunluklu olarak ibadet ve ahkamla ilgili konularda yer vermişlerdir.

2. Muâviye b. Sellâm el-Habeşî (ö.?)

Muâviye b. Sellâm el-Habeşî’nin vefat tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte Zehebî hicrî 170’li yıllar olduğunu söylemiştir. İlim ehli bir ailede yetişen Muâviye b. Sellâm, dedesi Ebû Sellâm’ın (ö. ?) yanı Yahyâ b. Ebû Kesîr’den (ö. 129/747) hadis almıştır. Şam’ın önde gelen, sika ve mütkin muhaddislerinden sayılmaktadır.¹⁴⁸ Velîd b. Müslim ed-Dımaşkî (ö. ?), Mervân b. Muhammed ed-Dımaşkî (ö. 210/825), Ebû Tevbe el-Halebî (ö. 241/855) ve Yahyâ b. Sâlih eş-Şâmî (ö. 222/836) gibi pek çok Şamlı muhaddis ondan hadis almıştır.¹⁴⁹

Yahyâ b. Maîn, Muâviye b. Sellâm’ı “صدوق الحديث” ve “ثقة” olarak nitelendirmiş ayrıca ona ait müsned ve munkatı’ hadislerini yazmayan kimsenin “صاحب الحديث” olamayacağını söylemiştir.¹⁵⁰ Ahmed b. Hanbel, Ya’kûb b. Şeybe es-Sedûsî (ö. 262/875), Ebû Zür’a ed-Dımaşkî (ö. 281/894) ve Nesâî onu “ثقة” olarak değerlendirirken Ebû Hâtim, Muâviye’nin “hadisinde bir beis olmadığını” nakletmiştir.¹⁵¹ Söz konusu değerlendirmeler göz önünde tutularak bulunduğu bölgenin önde gelen muhaddislerinden kabul edilen Muâviye b. Sellâm’ın, sika bir râvi olup doğru sözlülüğünü dile getirmek maksadıyla Yahyâ b. Maîn tarafından “صدوق” olarak

¹⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, *Süâlatü Ebî Dâvud li’l-İmam Ahmed* (thk. Zeyyâd Muhammed Mansur), Medine: Mektebetü’l-Ulûm ve’l-Hikem, 1414/1994, s. 327.

¹⁴⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, I, 235.

¹⁴⁷ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, II, 477.

¹⁴⁸ İbn Hibbân, *Meşâhîru ‘ulemâi’l-emsâr* (thk. Merzuk Ali İbrahim), Dâru’l-Vefâ, 1411/1991, s. 292.

¹⁴⁹ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, VII, 75.

¹⁵⁰ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VIII, 383; İbn Hacer, *Tehzib*, X, 209.

¹⁵¹ Mizzî, *Tehzibü’l-Kemâl*, XXVIII, 184.

değerlendirildiği düşünülmektedir.¹⁵² *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin tamamı Muâviye b. Sellâm'ın rivayetlerine eserlerinin muhtelif bölümlerinde yer vermişlerdir.

3. Yezîd b. Zürey' el-Ayşî (ö. 182)

Ebû Muâviye Yezîd b. Zürey' el-Basrî (ö. 182/798), Basra'nın önde gelen hadis hâfızlarından biridir. Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749), Yûnus b. Ubeyd (ö. 139/756), Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770) ve Saîd b. Ebû Arûbe (ö. 156/773) gibi âlimlere öğrencilik yapmıştır. Kendisinden Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797), Abdurrahmân b. Mehdî, Müsedded b. Müserhed (ö. 228/843), Ali b. el-Medînî (ö. 234/848) ve Ahmed b. Hanbel hadis rivayetinde bulunmuştur.¹⁵³

Yezîd b. Zürey' hakkındaki değerlendirmeler onun hadis rivayetinde son derece güvenilir biri olduğunu göstermektedir. Söz gelimi Yahyâ b. Saîd el-Kattân Basra'da Yezîd b. Zürey'den daha güvenilir birinin olmadığını ifade etmiştir.¹⁵⁴ Bîşr el-Hâfî (ö. 227/841) Yezîd b. Zürey' hakkında mütkın ve hâfız ifadelerini kullanmış ve hadisleri onunkiler kadar sahih olan biriyle karşılaşmadığını söylemiştir.¹⁵⁵ Kendisine “Basra'daki şeyhlerin en güvenilir kimdir?” diye sorulunca Yahyâ b. Maîn de Yezîd b. Zürey'i söylemiş ve bir başka yerde de onu “ثقة” olarak değerlendirmiştir. Ebû Hâtim er-Râzî, Nesâî ve İbn Hacer de Yezîd b. Zürey'in “ثقة” olduğunu söylemişlerdir.¹⁵⁶ Ahmed b. Hanbel kendisinden hadis aldığı Yezîd b. Zürey'i hadis ilminde ihtiyat ve titizliğin Basra'da ulaştığı son nokta olarak göstererek onun hakkında “Basra'nın reyhânı” nitelemesini yapmıştır.¹⁵⁷ Ahmed b. Hanbel'in Yezîd b. Zürey' hakkındaki “O, ne de mütkın ne de hâfız bir kimsedir! Hadisi çok sahih, sadûk bir ravidir.”¹⁵⁸ değerlendirmesi “sadûk” kavramının sika bir râviye delâlet eden kullanımına örnektir.

---

¹⁵² *Mevsû'atü akvâli Yahyâ b. Maîn fî ricâli'l-hadîs ve ilelihî* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2009, IV, 338.

¹⁵³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VIII, 296-297.

¹⁵⁴ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, IX, 263.

¹⁵⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IV, 1005.

¹⁵⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 326.

¹⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, I, 355.

¹⁵⁸ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, IX, 264.

Rivayet kitaplarında 1691 rivayeti yer alan Yezîd b. Zürey'in *Kütüb-i Sitte*'nin tamamında çok sayıda rivayeti yer almaktadır.¹⁵⁹

4. Ubeydullah b. Muhammed el-Ayşî el-Kureşî (ö. 228)

İbn Âişe ismiyle meşhur olan Ubeydullah b. Muhammed b. Hafs el-Ayşî el-Kureşî et-Teymî (ö. 228/842), Basra'da ikamet etmiştir. Kendisinin Hammâd b. Seleme'den (ö. 167/784) naklettiği yaklaşık dokuz bin hadisi bulunmaktadır. Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvud ve Nesâî ondan hadis alan kimseler arasında zikredilebilir.¹⁶⁰

Hakkındaki kaderîlik ithamlarına Sâcî "Onun mezhebi ancak kaderi (inkâr değil) ispat etmektir" sözüyle karşılık vermiştir.¹⁶¹ İbn Hacer de onun "sika" bir kimse olduğunu ve kaderî olduğuna yönelik ithamların delillerinin sâbit olmadığını söylemiştir.¹⁶² Ubeydullah b. Muhammed hakkında İbn Hibbân "حافظ" ve "مستقيم الحديث" olduğunu söylemiştir.¹⁶³ Ebû Hâtim ise onun kişiliğine dair övücü sözlerle birlikte "صدوق ثقة" ifadesini kullanmıştır.¹⁶⁴ Basralı bir râvi olan Ubeydullah b. Muhammed Bağdat'a rihle yapmış ve muhtemeldir ki Ahmed b. Hanbel'le irtibatı burada gerçekleşmiştir. Ahmed b. Hanbel'in "Ondan bazı hadisleri açıklamasını istedim" ifadesi¹⁶⁵ beraber bir ilmî ortamı paylaştıklarını da göstermektedir. Ubeydullah el-Ayşî'yi yakından tanıma fırsatı bulan ve kendisinden hadis öğrenen Ahmed b. Hanbel onun hakkında "صدوق في الحديث" ifadesini kullanmıştır.¹⁶⁶ Münekkidler değerlendirilmelerinden yola çıkarak sika bir râvi olduğu düşünülen Ubeydullah b. Muhammed'in *Kütüb-i Sitte* içerisinde "Libâs", "Et'ime" ve "Tahâret" bölümlerinde rivayetleri bulunmaktadır.¹⁶⁷

---

¹⁵⁹ Buhârî, Hayız, 10; Müslim, İman, 21; Ebû Dâvud, Hudûd, 2.

¹⁶⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VIII, 544.

¹⁶¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XII, 17.

¹⁶² İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 644.

¹⁶³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 405.

¹⁶⁴ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, V, 335.

¹⁶⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VII, 46.

¹⁶⁶ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, V, 335; *Mevsû'atü akvâli'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, IV, 149.

¹⁶⁷ Ebû Dâvud, *Libâs*, 21; Tirmizî, *Et'ime*, 7; İbn Mâce, *Tahâret*, 75.

5. Müsedded b. Müserhed (ö. 228)

Ebü'l-Hasen künyesiyle bilinen Müsedded b. Müserhed el-Basrî (ö. 228/843) Ebû Avâne el-Vasîfî (ö. 175/791), Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795), Yezîd b. Zürey' ve Süfyân b. Uyeyne'ye talebelik yapmıştır. Kendisinden hadis alan kimseler arasında Ebû Zür'a er-Râzî, Ebû Dâvud es-Sicistânî, Cüzcanî (ö. 259/873) ve Muâz b. el-Müsennâ (ö. 288/900) zikredilebilir.¹⁶⁸ İmam Buhârî *Sahîh* 'inde Müsedded b. Müserhed'in 391 rivayetine yer vererek ondan en çok hadis alan kişiler arasındadır.¹⁶⁹

Basra'da ilk müsned tertib eden ve hadis hâfızı bir kişi olarak bilinen Müsedded b. Müserhed hakkında Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel "صدوق"; Nesâî, Ebû Hâtim ve İbn Hacer¹⁷⁰ ise "ثقة" ifadesini kullanmışlardır.¹⁷¹ Yahyâ b. Maîn kendisine "Basra'da kimden hadis rivayet edeyim?" diyen kişiye "Musedded'den yaz! O sikadır, sikadır."¹⁷² sözleriyle karşılık vermiştir. Ahmed b. Hanbel ise kendisine Müsedded'in hadislerini arz eden Ebû Zür'a'ya Müsedded'in hadislerine olan itimâdını "O sadûktur, ondan yazdığın hadisleri bir daha bana göstermene gerek yok." sözleriyle dile getirmiştir.¹⁷³ Ebû Hâtim onun Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Ubeydullah b. Ömer (ö. 147/764), Nâfi' (ö. 117/735) ve Abdullah b. Ömer (ö. 73/693) kanalıyla naklettiği hadisleri dinarlara benzetmiş ve sanki Hz. Peygamber'den duyulmuş gibi sağlam olduğunu söylemiştir.¹⁷⁴ Yahyâ b. Saîd el-Kattân'dan onunla ilgili şöyle dediği aktarılmaktadır: "Şayet Müsedded'in yanına gidip ona hadis rivayet etseydim kesinlikle o buna lâayık olurdu."¹⁷⁵ Münekkidler Müsedded b. Müserhed'le ilgili değerlendirmelerinden onun sika bir râvi olduğu anlaşılmaktadır.

Buhârî ve Ebû Dâvud, hocaları Müsedded b. Müserhed'in çok sayıda rivayetlerine *Sahîh-i Buhârî* ve *Sünen-i Ebû Dâvud*'da yer vermişlerdir. Müsedded b.

---

¹⁶⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IX, 15.

¹⁶⁹ Bu rakam Câmiu Hâdimi'l-Haremeyn programıyla tesbit edilmiştir. Krş. Mehmet Dinçoğlu, "Buhârî ile Ebû Dâvud'un Hocası Müsedded b. Müserhed ve Hadis İlmindeki Yeri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, sy.41, s. 365. (Buhârî'nin Müsedded'den olan rivayetlerinin sayısını Fuâd Sezgin'in 381, Mehmet Eren'in 395 olarak tesbit ettiğini kaydetmiştir.)

¹⁷⁰ İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 935.

¹⁷¹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VIII, 438.

¹⁷² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVII, 443.

¹⁷³ Ebû Zür'a, *ed-Duafâ*, III, 938.

¹⁷⁴ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1998, II, 8.

¹⁷⁵ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, VIII, 72.

Müserhed'in rivayetleri *Sahîh-i Buhârî*'de "Hac", "Ezan" ve "Edeb" konularında yoğunluk arz etmektedir.¹⁷⁶

6. Ebû Bekir b. Ebû Şeybe (ö. 235)

Kûfe'de dünyaya gelen Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebû Şeybe el-Absî el-Kûfî (ö. 235/849), erken yaşlarda ilim tahsiline başlayıp ilim merkezlerini dolaşarak kendi döneminin önde gelenleriyle hoca-talebe ilişkisi içerisinde bulunmuştur. Şerîk b. Abdullah (ö. 177/794), Süfyân b. Uyeyne, Abdullah b. el-Mübârek, Hafs b. Gıyâs (ö. 194/810), Yahyâ b. Saîd el-Kattân ve Abdurrahmân b. Mehdî'den hadis almıştır. *Kütüb-i Sitte* musannifleri ve Ahmed b. Hanbel, Ya'kûb b. Şeybe (ö. 262/875) ve Baki' b. Mahled (ö. 276/889) ondan hadis alan kişilerdendir.¹⁷⁷

el-Musannef adlı eseriyle meşhur olan İbn Ebû Şeybe hadis âlimleri tarafından övgüyle anılmıştır. İclî, Ebû Hâtim ve İbn Hirâş (ö. 283/896) tarafından "ثقة" olarak nitelenmiştir.¹⁷⁸ Amr b. Ali el-Fellâs "ondan daha hâfız birisini görmedim. Ali b. el-Medînî ile beraber bize geldi ve hıfzından dört yüz hadis rivayet etti." sözüyle hadisleri sağlam bir şekilde ezberlediğini ifade etmiştir.¹⁷⁹ İbn Hibbân onun hâfız, mütkın ve kendi zamanının maktû hadisleri en iyi ezberleyen kişisi olduğunu söylemiştir.¹⁸⁰ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838)'a göre "Hadis ilminin dayandığı dört kişiden biri Ebû Bekir b. Ebû Şeybe'dir ki o, hadisi en güzel serd edendir."¹⁸¹ Sâlih b. Muhammed Cezere (ö. 293/906) "Benim yetiştiğim âlimlerden hadisi ve illetlerini en iyi bilen Ali b. el-Medînî, hadis şeyhlerinin tashiflerini en iyi tesbit eden Yahyâ b. Maîn, hadis müzakeresinde hafızası en güçlü olanı ise Ebû Bekir b. Ebû Şeybe'dir." demiştir.¹⁸²

---

¹⁷⁶ Dinçoğlu, "Buhârî ile Ebû Dâvud'un Hocası Müsedded b. Müserhed ve Hadis İlmindeki Yeri", s. 366. (Dinçoğlu'nun tesbitlerine göre Buhârî *Sahîh*'inde 15 bölüm dışında 82 bölümde Müsedded'in rivayetlerine yer vermiştir ve rivayetlerinin en yoğun bulunduğu bölümler ise 19 rivayetle Kitâbü'l-Hac, 17 rivayetle Kitâbü'l-Ezân ve Kitâbü'l-Edeb bölümleridir. Buhârî Müsedded'in metindeki ziyadelerini de dikkate alarak rivayet etmiştir.)

¹⁷⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVI, 34.

¹⁷⁸ İclî, *es-Sikât*, II, 57; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, V, 160.

¹⁷⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVI, 34; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 855.

¹⁸⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 358.

¹⁸¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XI, 124.

¹⁸² İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 4; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X, 70.

Ebû Bekir b. Ebû Şeybe hakkında yapılan değerlendirmeler onun sika bir râvi olduğunu göstermektedir. Ahmed b. Hanbel, onun zabtı zayıf kabul edilen Şerîk b. Abdullah'tan nakledilen rivayetlerinin hasen olduğunu söylemiştir.¹⁸³ Ancak söz konusu değerlendirmeyi yalnızca Ahmed b. Hanbel'in dile getirdiği görülmüştür. Hadis ilminde otorite kabul edilen Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel'in aynı dönemde yaşadıkları ve hadis ilminin önde gelenlerinden kabul edilen İbn Ebû Şeybe hakkındaki "صدوق" değerlendirmesini sika bir râviye nisbet ettikleri anlaşılmaktadır.¹⁸⁴

7. Amr b. Ali el-Fellâs el-Bâhilî es-Sayrafi (ö. 249)

Ebû Hafs Amr b. Ali el-Fellâs el-Bâhilî es-Sayrafi (ö. 249/864) yaşadığı bölgede son derece güvenilir ve ilmine başvurulacak bir kimse olarak görülmüştür. Süfyân b. Uyeyne, Vekî' b. el-Cerrâh, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Ebû Dâvud et-Tayâlisî ve Abdurrahmân b. Mehdî gibi döneminin meşhur muhaddislerinden hadis aldı. Kendisinden başta *Kütüb-i Sitte* müellifleri olmak üzere Ebû Zür'a er-Râzî, Ebû Hâtim ve Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) gibi meşhur âlimler rivayette bulundular.¹⁸⁵

Amr b. Ali el-Fellâs, Basra'nın önde gelen hadis hâfızlarından kabul edilmiştir. Öyle ki Ebû Zür'a er-Râzî Amr b. Ali el-Fellâs'ı, İbnü'l-Medîni ve İbnü's-Şâzekûnî (ö. 234/848) ile aynı seviyede tutarak Basra'da bu kimselerden daha hâfız birini görmediğini söylemiştir.¹⁸⁶ Ebû Hâtim er-Râzî ise Fellâs'ı Ali b. el-Medîni'den daha üstün tutmuştur.¹⁸⁷ Nesâî, Dârekutnî ve İbn Hacer'e göre ise Amr b. Ali el-Fellâs sika, hâfız ve mütkın bir kimsedir.¹⁸⁸ Yahyâ el-Kattân'la arasında geçen şu anekdot Amr b. Ali el-Fellâs'ın hadis ilmindeki konumunu açıklar mahiyettedir:

---

¹⁸³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, I, 470.

¹⁸⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X, 71; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, I, 383; *Mevsû'âtü akvâli'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, II, 284.

¹⁸⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXII, 162.

¹⁸⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 117.

¹⁸⁷ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VI, 249.

¹⁸⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXII, 165; Dârekutnî, *Süûlâtü's-Sülemî li'd-Dârekutnî* (thk. Sa'd b. Abdullah el-Humeyyid-Hâlid b. Abdurrahmân el-Cüreysî), Riyad, 1427/2006, s. 204; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 741.

Yahyâ el-Kattân bir keresinde hadis rivayet ederken hata yapmış ve ertesi gün Amr b. Ali el-Fellâs’a Ali b. el-Medînî ve önde gelen kişilerin bulunduğu bir mecliste hadisinde hata olduğunu fark edip de kendisine söylemediği için sitemde bulunmuştur. Amr b. Ali el-Fellâs’ın hadis ilmindeki derinliği ve zabt bakımından durumu övülen düzeyde biri olduğu anlaşılmaktadır. Alî b. el-Medînî isimleri beraber zikredilmek suretiyle sürekli mukayese edilen akrânı Amr b. Ali el-Fellâs’ı Yezîd b. Zürey’den hadis aldığı için eleştirmiştir.¹⁸⁹ Ancak başka münekkidlerin bu şekilde bir tenkidine rastlanılmaması söz konusu değerlendirmenin âlimlerin çoğu tarafından dikkate alınmamış olduğunu düşündürmektedir. Yahyâ b. Maîn’in, Amr b. Ali el-Fellâs hakkındaki “صدوق” değerlendirmesi¹⁹⁰, aynı dönemde yaşadığı sika mertebesindeki râvileri “صدوق” lafzıyla nitelediği tesbitimizin İbn Ebû Şeybe’den sonra bir başka örneğidir.

Buraya kadar yapılan değerlendirmeler üzerinden “sadûk” kavramının sika râvilere delâlet eden kullanımları örnekler üzerinden gösterilmeye çalışılmıştır. Cerh-ta’dîl lafızlarının mertebelerine dair taksimlerde belirtildiği üzere “sadûk” kavramının “zabt bakımından kusurlu râviler”e delâlet ettiği ıstılahî anlamının dışında “sadûk” ifadesiyle nitelenen bazı râvilerin sika mertebesinde son derece güvenilir kimseler oldukları ve sözlük anlamı itibarıyla “sadûk” olarak nitelendikleri görülmüştür. “Sadûk” ifadesi ayrıca doğru sözlülüğüyle meşhur râviler için lakab olarak da kullanılmıştır.

II. ZABT KUSURLARINA SAHİP GÜVENİLİR RÂVİLER

Râvilerin her biri sıhhat bakımından farklı güvenilirlik seviyelerine sahiptir. Zayıf olarak nitelendirilen her râvinin zayıflık düzeyi aynı olmadığı gibi güvenilir râviler de farklı mertebelerde bulunabilmektedir. Râvi hakkında kullanılan ta’dîl lafızları da râvinin güvenilirlik seviyesine göre birbirinden farklılaşmaktadır. Bu başlık altında bir ta’dîl lafzı olan “sadûk” teriminin güvenilir ancak rivayetlerinde güvenilirliğine zarar vermeyen bazı zayıflıkları veya hataları bulunan râviler hakkındaki kullanımları ele alınacaktır.

---

¹⁸⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 82.

¹⁹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 122.

Bu başlıkta zikredilecek râviler hıfzında zayıflık veya içinde bulunulan gaflet hali gibi birtakım zabt kusurlarından dolayı rivayetlerinde hata, vehim, muhalefet bulunan kimselerdir. Ancak râvinin sika mertebesinin altında yer almasına sebep olacak bu zabt kusurlarının râvinin rivayetleriyle ihticâc edilmesine engel olmadığı ve râvinin güvenilirliğine zarar vermeyecek miktarda olduğu anlaşılmaktadır.

Söz konusu râvileri değerlendirirken hicrî II. asır münekkidleri “sadûk” kavramını müstakil olarak kullanırken, hicrî III. asır münekkidlerinin “صدوق ثقة”, “صدوق” gibi birleşik ifadeler yahut “Sadûktur ancak kendisinde gaflet vardır.”, “Sadûktur ancak aslı olmayan bir hadis rivayet etmiştir.” gibi râvinin sahip olduğu kusuru açıklayıcı ifadeler kullandıkları görülmüştür.

A. Hicrî II. Asır Münekkidlerinin Sadûk Hükümünü Verdiği Râviler

Hicrî II. asır münekkidlerinden Şu‘be b. el-Haccâc, Yahyâ b. Saîd el-Kattân ve Ebû Dâvud et-Tayâlisî’nin “sadûk” kavramıyla nitelediği toplam 3 râvinin münekkidler tarafından “güvenilir” kabul edilmekle birlikte zabtında var olan kusurlardan dolayı birtakım hataları olduğu ve ta‘dîlin alt mertebesindeki lafızlarla değerlendirildiği tesbit edilmiştir. Kavramın bu kullanımı Abdurrahmân b. Abdullah el- Mes‘ûdî el-Kûfî üzerinden anlatılacaktır.

1. Abdurrahmân b. Abdullah el- Mes‘ûdî (ö. 160)

İlmî hayatına ilk olarak Kûfe’de başlayan Abdurrahmân b. Abdullah el- Mes‘ûdî’nin (ö. 160/776) en çok hadis aldığı hocaları Hakem b. Uteybe (ö. 113-114/731-732), dedesi Kâsım b. Abdurrahmân b. Mes‘ûd (ö. 116/734), Amr b. Mürre (ö. 118/736), Avn b. Abdullah b. Utbe (ö. ?) ve Câmi‘ b. Şeddâd (ö. ?)’dır. Veki‘ b. el-Cerrâh (ö. 197/812), Ebû Dâvud et-Tayâlisî (ö. 204/819), Yezîd b. Hârûn (ö. 206/821), Abdullah b. Yezîd el-Mekkî (ö. 212/827), Fazl b. Dûkeyn (ö. 219/814) gibi önde gelen âlimler ondan çokça hadis rivayetinde bulunmuşlardır.¹⁹¹

---

¹⁹¹ Mizzî, *Tehzîbü’l-kemâl*, XV, 219.

Kûfe, Basra ve Bağdat ilim çevresinde hadis rivayetiyle meşgul olan Abdurrahmân b. Abdullah'ın vefatından bir veya iki sene önce rivayetlerinin güvenilirliğine gölge düşürecek şekilde hafızasında kusurlar meydana gelmiştir.¹⁹² İbn Sa'd ve Ahmed b. Hanbel bu duruma "Kûfe ve Basra'da Abdullah'tan hadis nakledenlerin hadislerinin sağlam, Bağdat'ta hadis alanların ise rivayetleri zayıftır." sözleriyle işaret etmişlerdir.¹⁹³

Abdurrahmân b. Abdullah el-Mes'ûdî hakkında "ثقة" değerlendirmesini kullanan münekkidler "صدوق" lafzını kullananlara göre sayıca fazladır. Ali b. el-Medînî onun sika olduğunu ancak bazı râvilerden naklettiği rivayetlerinin hata içerdiğini belirtmiştir.¹⁹⁴ İclî de "ثقة" olduğunu ancak, ömrünün son döneminde ihtilâta uğradığını ifade etmiştir.¹⁹⁵ Abdullah'ı "ثقة" olarak nitelendiren bir diğer isim ise Yahya b. Maîn'dir.¹⁹⁶ Abdurrahmân b. Abdullah hakkında "sadûk" nitelemesini ise Şu'be ve İbn Hacer kullanmıştır.¹⁹⁷ İbn Hacer tenkit üslûbunun özelliği olarak râvide bulunan ileri yaşlardaki ihtilât kusurunu da sadûk lafzının beraberinde zikretmiştir. *Sünen* müelliflerinin çok sayıda hadisine kitaplarında yer verdikleri Abdurrahmân b. Abdullah'ın *Sahîhayn* içerisinde yalnızca *Sahîh-i Buhârî*'de "İstiskâ" bölümünde bir rivayeti yer almaktadır.¹⁹⁸

Münekkidlerin geneli tarafından zabt kusuruna işaret edilen Abdurrahmân b. Abdullah el-Mes'ûdî'nin "ثقة" ve "صدوق" lafızlarıyla nitelenmesi, ta'dîlin en üst mertebisini ifade eden "sika" lafzının hicrî II. asırda zabt kusuru bulunan güvenilir râvileri nitelemek için de kullanılabildiğini göstermektedir.

B. Hicrî III. Asır Münekkidlerinin Sadûk Hükmünü Verdiği Râviler

Hicrî III. asır münekkidlerinden Yahyâ b. Maîn'in 16, Ahmed b. Hanbel'in ise 9 râvinin güvenilir olmakla birlikte, birtakım zabt kusurlarına sahip olup ta'dîlin alt

¹⁹² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, III, 50.

¹⁹³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X, 220.

¹⁹⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, XVII, 224.

¹⁹⁵ İclî, *es-Sikât*, II, 445.

¹⁹⁶ Yahyâ b. Maîn, *Min kelâmi Ebî Zekerîyya* (thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf), Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1400/1980, s. 54; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 523.

¹⁹⁷ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, V, 250; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, I, 568.

¹⁹⁸ Buhârî, *İstiskâ*, 1.

mertebesindeki lafızlarla değerlendirildikleri ve güvenilirlik bakımından sikanın alt mertebesinde oldukları tesbit edilmiştir. Sadûk kavramının bu güvenilirlik seviyesine delâlet eden kullanımları örnekler üzerinden anlatılacaktır:

1. Umâre b. Ğaziyye el-Mâzinî el-Medînî (ö. 140)

Medineli hadis hâfızlarından sayılan Umâre b. Ğaziyye el-Mâzinî el-Medînî (ö. 140/757), Şa‘bî (ö. 104/722) ve Amr b. Şuayb’a (ö. 118/736) talebelik etmiştir. Bişr b. el-Mufaddâl (ö. 187/802), Derâverdî (ö. 187/803) ve Abdullah b. Lehâ (ö. 174/790) ondan hadis nakleden kişiler arasında zikredilebilir.¹⁹⁹

Güvenilir bir râvi olan Umâre b. Ğaziyye’yi Ahmed b. Hanbel, Ebû Zür‘a er-Râzî ve İclî “ثقة” lafzıyla nitelerken²⁰⁰ Yahyâ b. Maîn’den onun hakkında “صدوق”, “صالح”, “ليس به بأس” şeklinde birbirine yakın görüşler nakledilmektedir.²⁰¹ Ebû Hâtim’e göre “o, hadisinde beis olmayan sadûk” biridir. İbn Hibbân ise onun hata yapan bir kimse olduğunu söylemiştir.²⁰²

Ukaylî, Süfyân b. Uyeyne’dan; onun Umâre b. Ğaziyye’yle defalarca mücâlesede bulunduğunu ama kendisinden hadis almadığını nakletmiştir.²⁰³ Ukaylî, Süfyân b. Uyeyne’nin bu sözlerini râvinin zayıflığına delâlet eden ifadeler olarak kabul etse de İbn Hacer bu ifadenin bir râvinin zayıflığına delâlet eden telyîn²⁰⁴ kabilinden bir söz olmadığını ayrıca Ukaylî’nin *Duafâ*’sında Umare b. Ğaziyye’yi zikretmesine rağmen zayıf olduğuna delâlet eden başka bir delil getiremediğini söylemiştir.²⁰⁵ İbn Hacer, Umâre b. Ğaziyye’nin cerh-ta‘dîl bakımından durumunu ise “لا بأس به” lafzıyla açıklamaktadır.²⁰⁶ Kaynaklarda zayıf olduğuna delâlet eden bir ifadeyle karşılaşmamış

¹⁹⁹ Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, VI, 139.

²⁰⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, II, 473; İclî, *es-Sikât*, II, 163.

²⁰¹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VI, 368; *Mevsû‘atü akvâli Yahyâ b. Maîn*, III, 450; Yahyâ b. Maîn, *Min Kelâmi Ebî Zekerîyyâ*, s. 118.

²⁰² İbn Hibbân, *Meşâhîru ‘ulemâi’l-emsâr*, s. 216.

²⁰³ Ukaylî, *ed-Duafâu’l-kebîr* (thk. Abdülmü‘tî Emîn Kal‘acî), Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 1404/1984, III, 315.

²⁰⁴ Râvilerin, münekkidler tarafından hadislerinin gevşekliliği hususunda uyarılması anlamına gelmektedir. Bk. Âşikkutlu, “leyyin”, *DİA*, XXVII, 168-169.

²⁰⁵ İbn Hacer, *Tehzib*, VII, 423.

²⁰⁶ İbn Hacer, *Takribü’t-Tehzib*, s. 713.

olmamız ve münekkidler değerlendirilmeleri Umâre b. Ğaziyye'nin güvenilir olmakla birlikte ta'dîlin orta seviyesinde bulunan bir râvi olduğu kanaatini oluşturmıştır.

Buhârî dışındaki *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin tamamı Umâre b. Ğaziyye'nin rivayetlerine yer vermişlerdir. Müslim'in onun hadisleriyle ihticâc ettiği, Buhârî'nin ise hadislerini istişhâd maksadıyla muallak olarak zikrettiği nakledilmiştir.²⁰⁷ Rivayetleri ise ibadetler ve ahkâmla ilgili konularda yoğunluklu olarak zikredilmiştir.

2. Halef b. Halîfe el-Eşce'î (ö. 181)

Kûfe'de doğan Halef b. Halîfe el-Eşce'î el-Kûfî (ö. 181/797) bir müddet Vâsıt'ta yaşamış, daha sonra Bağdat'a gitmiş ve ölünceye kadar da burada hadis rivayetiyle meşgul olmuştur. Yahyâ b. Dînâr (ö. 132/749), Yezîd b. Keysân (ö. 150/767) ve Humeyd el-A'rec (ö. 150/767) hadis aldığı hocalarındandır. Hüseyin b. Muhammed b. Behrâm (ö. 213/828), Saîd b. Mansûr (ö. 226/840) ve Kuteybe b. Saîd (ö. 240/854) ondan hadis nakleden râvilerden bazılarıdır.²⁰⁸

Halef b. Halîfe ölümünden birkaç yıl önce felç geçirmiş, hastalık ve yaşlılığın etkisiyle hafızası zayıflamış ve rivayet ettiği hadisleri karıştırır hale gelmiştir.²⁰⁹ Onun ihtilâta uğramadan önceki rivayetleri sahih, ihtilât sonrası rivayetleri ise zayıf kabul edilmiştir.²¹⁰ Zabtında zayıflık bulunan Halef b. Halîfe hakkında münekkidler cerhten ziyade güvenilirliğini ifade eden ta'dîl ifadeleri kullanmışlardır. Söz gelimi Osman b. Ebû Şeybe'nin (ö. 239/853) “Sadûktur sikadır, ancak ihtilât ettiği için hadislerinde hatalar bulunmaktadır.” ifadesinden²¹¹ Halef b. Halîfe'nin gayri ihtiyârî bir şekilde, zabtında kusurları bulunsa da kasten yalan söylemeyen güvenilir bir râvi olduğu için “ثقة” ve “صدوق” lafızlarıyla nitelendiği anlaşılmaktadır. Halef b. Halîfe hakkında Yahyâ b. Maîn farklı yerlerde “لا بأس به” ve “صدوق” ifadelerini kullanmıştır.²¹² İclî “ثقة”, Ebû Hâtim er-Râzî “صدوق” olduğunu, İbn Adî ise bazı rivayetlerinde hatalar yapsa da onda

²⁰⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 407; Buhârî, Zekat, 54.

²⁰⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 151.

²⁰⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 227.

²¹⁰ Ukaylî, *ed-Duaîfâ*, II, 22.

²¹¹ İbn Şâhin, *Târihu esmâi's-sikât* (thk. Subhi es-Sâmerrâî), Kuveyt: Dâru's-Selefiyye, 1404/1984, s. 78.

²¹² Yahyâ b. Maîn, *et-Târih* (Dûrî), III, 290; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, IX, 263.

bir beis bulunmadığını söylemiştir.²¹³ Söz konusu ifadelerden anlaşıldığı üzere münekkidler râvinin ihtilât durumunun ve rivayetlerindeki zayıflığın farkında olarak onun hakkında sika ve sadûk değerlendirmelerinde bulunmaktadırlar.

Buhârî dışındaki *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin tamamı Halef b. Halîfe'nin rivayetlerine eserlerinde muhtelif konularda yer vermişlerdir.²¹⁴

3. Abdüsselâm b. Harb el-Mülâî el-Kûfî (ö. 187)

Basralı olan Ebû Bekir Abdüsselâm b. Harb el-Mülâî el-Kûfî (ö. 187/802) Kûfe'de ikamet etmiştir. Leys b. Ebû Süleym (ö. 138/755), Haccâc b. Ertât (ö. 145/762), A'meş ve Şu'be b. el-Haccâc'dan hadis rivayet eden Abdüsselam b. Harb'ın en çok hadis aldığı hocası Yezîd b. Abdurrahmân ed-Dâlânî'dir (ö. 150/767). Fazl b. Dükeyn (ö. 218/833), Ebû Bekir b. Ebû Şeybe (ö. 235/849) ve Osman b. Ebû Şeybe (ö. 239/853) gibi meşhur muhaddisler kendisinden hadis almıştır.²¹⁵

Yahyâ b. Maîn'in "صدوق"²¹⁶ olarak değerlendirdiği Abdüsselâm b. Harb'ın adâletine yönelik bir kusura atıf yapılmamakla birlikte bazı rivayetlerindeki zayıflığa işaret eden cerh ifadeleri bulunmaktadır. Abdüsselâm b. Harb hakkında Abdullah b. el-Mübârek'e sorulunca "Ayaklarım beni ona götürmüyor." demiştir.²¹⁷ Bu durum Abdullah b. el-Mübârek'in, onun rivayetlerini almada isteksiz olduğu anlamına gelmektedir. İbn Sa'd; Abdüsselâm b. Harb'ın hadisinde zayıflık olduğunu²¹⁸, Ahmed b. Hanbel ise onun yalnızca bir ya da iki defa dışında, "حدثنا" demeden tedlis yaparak hadis rivayet ettiğini ifade etmiştir.²¹⁹

Abdüsselâm b. Harb hakkındaki ta'dîl ifadelerine örnek olarak Ebû Hâtim er-Râzî'nin "ثقة صدوق", Nesâî'nin "ليس به بأس" ifadeleri zikredilebilir.²²⁰ Bazı münekkidler

²¹³ İclî, *es-Sikât*, I, 336; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, III, 369; İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 516.

²¹⁴ Müslim, *Salât*, 39; İbn Mâce, *Ahkâm*, 3; Nesâî, *Sehv*, 58.

²¹⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVIII, 66.

²¹⁶ Yahyâ b. Maîn, *et-Târîh* (Dârimî) (thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf), Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, ts, s. 156.

²¹⁷ Ukaylî, *ed-Duaîfâ*, III, 69.

²¹⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 360.

²¹⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlâle*, III, 485.

²²⁰ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VI, 47; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 317.

onu hem ta'dîl edip hem de rivayetlerindeki kusura işaret etmektedir. İclî "O, Kûfelilere göre sikadır sadûktur. Bağdatlılar ise onun bazı hadislerini zayıf buluyorlar. Kûfeliler Abdüsselâm b. Harb'i daha iyi bilmektedirler." ifadesiyle râvinin bazı rivayetlerinde zayıflık olduğuna işaret etmiştir.²²¹ Yahyâ b. Maîn'in "ليس به بأس، يكتب حديثه" ifadesi ise "Hadisi alınır, rivayet edilir." anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.²²² İbn Hacer, Abdüsselâm b. Harb'i sika ve hâfız bir kimse olarak tanımlarken hadisleri arasında bazı münker rivayetlerin bulunduğunu da zikretmiştir.²²³

Abdüsselâm b. Harb'in kendisinden en çok hadis aldığı hocası Yezîd b. Abdurrahmân ed-Dâlânî'nin (ö. 150/767), rivayetlerinde fâhiş ve çokça hatalar yapan, sikalara muhalefet eden biri olduğu bilinmektedir.²²⁴ Dolayısıyla Abdüsselâm b. Harb hocasından çokça hadis naklettiği için cerh edilmiş olabilir.²²⁵ Nitekim Abdüsselâm b. Harb'in hocası Yezîd b. Abdurrahmân'dan olan rivayetlerine Buhârî *Sahîh*'inde yer vermemiştir. Başka hocalardan naklettiği rivayetler ise *Sahîh-i Müslim* dışında *Kütüb-i Sitte*'nin tamamında bulunmaktadır. Hadis ilminde meşhur ve çok sayıda rivayeti ezbere bilen Abdüsselâm b. Harb'in bazı rivayetlerinde zayıflık bulunan ancak genel olarak güvenilir bir râvi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Rivayetleri "Talâk", "Menâsiku'l-hac" ve ibadetlerle ilgili konularda yoğunluk arz etmektedir.

4. Ali b. Sâbit el-Cezerî (ö. ?)

Ali b. Sâbit Cezîre'de dünyaya gelmiş, sonradan Bağdat'a yerleşmiş ve burada vefat etmiştir. Vefat tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte hicrî 180 ve 191 şeklinde farklı kanaatler mevcuttur. İbn Ebû Zi'b (ö. 159/776) ve Süfyân es-Sevrî (ö. 161/788) hadis aldığı meşhur hocalarındandır. Saîd b. Ebû Arûbe (ö. 156/773), Hammâd b. Zeyd

---

²²¹ İclî, *es-Sikât*, II, 94.

²²² "يكتب حديثه" ifadesinin "hadisi alınır, rivayet edilir" mânasındaki kullanımı için bk. Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 120.

²²³ İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, I, 608.

²²⁴ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn*, III, 105.

²²⁵ Hoca ve talebe şartına bağlı cerh-ta'diller için bk. Âşıkkutlu, Bir İsnad Tenkit Yöntemi Olarak Şartlı Cerh-Ta'diller ve Uygulamadaki Sonuçları, *M.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, sy: 20, s. 61-64.

(ö. 179/795), Abdullah b. el-Mübârek, Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel Ali b. Sâbit'ten hadis rivayetinde bulunmuşlardır.²²⁶

Ali b. Sâbit hakkında Ahmed b. Hanbel “ثقة صدوق”²²⁷; İclî ve İbn Şâhin “ثقة”²²⁸; Ebû Zûr‘a er-Râzî “ثقة لا بأس به”²²⁹; Sâcî ise “لا بأس به” ifadelerini kullanmıştır.²³⁰ Bağdat ehlinin onu sika kabul ettiği ve hadisleriyle ihticâc ettiği nakledilmiştir.²³¹ Ta‘dîl ifadelerinin yanı sıra hadisleri rivayet ederken hata yaptığı ve muhaddislerin murûte zarar verdiğini düşündükleri şakacı bir kişiliğe sahip olması gerekçeleriyle tenkit edilmiştir.²³² Yahyâ b. Maîn, Ali b. Sâbit'in bazı rivayetlerinde hata yaptığını “Sika kimselerden olan rivayetlerinde bir beis yoktur.” sözleriyle ifade etmektedir.²³³ İbn Hibbân da onu *es-Sikât* adlı eserinde zikretmekle beraber bazen hata yaptığını ifade etmiştir.²³⁴ İbn Hacer'in “Sadûktur, bazen hata yapar.”²³⁵ ifadesi râvinin güvenilirliğine dair münekkidlerin değerlendirmelerinin genel bir özeti mahiyetinde kabul edilebilir. Ali b. Sâbit'in bazı rivayetlerinde hata yapması sebebiyle güvenilirlik seviyesi bakımından sika râvilerin alt mertebesinde yer aldığı ve hadisleriyle ihticâc edilebilir bir râvi olduğu anlaşılmaktadır. Ali b. Sâbit'in rivayetleri *Sünen* kitaplarında “Edeb”, “Zühd” ve “Dua” bölümlerinde yer almaktadır.²³⁶

5. Yahyâ b. Saîd el-Ümevî el-Kûfî (ö. 194)

Hadis hâfızı olarak bilinen Yahyâ b. Saîd el-Ümevî el-Kûfî (ö. 194/809) yaşadığı Bağdat şehrinde Hişâm b. ‘Urve (ö. 146/763) ve A‘meş (ö. 148/765) gibi hocalardan ders almıştır. Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel, oğlu Saîd b. Yahyâ b. Saîd (ö. 249/863) ise ondan hadis rivayet eden kimseler arasında zikredilebilir.

²²⁶ Yahyâ b. Maîn, *et-Târih* (Dûrî), IV, 268; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XX, 336.

²²⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, II, 415; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XIII, 275; *Mevsû'atü akvâli'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, III, 33.

²²⁸ İclî, *Ma'rifetü's-sikât* (thk. Abdülalîm Abdulazîm el-Bestevî), Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1405/1985, II, 152; İbn Şâhin, *Târihu esmâi's-sikât*, s. 142.

²²⁹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VI, 177.

²³⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 288.

²³¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XIII, 275.

²³² Ahmed b. Hanbel, *Süâlâtü Ebî Dâvud*, s. 275.

²³³ Yahyâ b. Maîn, *Min Kelâmi Ebî Zekeriyâ*, I, 99.

²³⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 456.

²³⁵ İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 691.

²³⁶ Ebû Dâvud, *Edeb*, 52; Tirmizî, *Zühd*, 14; *Deavât*, 88.

Yahyâ b. Saîd, hadis âlimleri tarafından “ثقة”, “صدوق”, “ليس به بأس” gibi ta’dîl lafızlarıyla değerlendirilen ve güvenilir kabul edilen biridir.²³⁷ Yahyâ b. Maîn, onun sıdk ehlinden olduğunu ve onda bir beis bulunmadığını söylemiştir.²³⁸ Kaynaklarda Yahyâ b. Saîd hakkında “ثقة” değerlendirmesi de yapılmıştır.²³⁹ Ahmed b. Hanbel ise “Sadûktur ancak aslı olmayan şeyler rivayet eder”²⁴⁰ ifadesiyle Yahyâ b. Saîd’in güvenilir olduğunu söylemekle birlikte A‘meş’ten olan garîb rivayetlerine de işaret etmiştir. Ebû Dâvûd ve Nesâî “لا يس به” ifadesini kullanırken Dârekutnî de “ثقة” olduğunu söylemiştir.²⁴¹ İbn Hacer ise “Sadûktur, garîb hadis rivayet eder.”²⁴² ifadesiyle önceki dönem münekkidlerinin değerlendirmelerini desteklemiştir.

Hakkında taz‘îf ifadelerine rastlanmayan Yahyâ b. Saîd el-Ümevî bazı garîb rivayetlerinden dolayı eleştirilse de sadûk olarak nitelenmekte ve güvenilir bir râvi olarak kabul edilmektedir. Ancak garîb hadisler rivayet etmesi sebebiyle güvenilirliğin en üst mertebesinde olmadığı düşünülebilir. *Kütüb-i Sitte* içerisinde “İman”, “Tefsîru’l-Kur’ân” konularında ve ibadetlerle ilgili bölümlerde rivayetleri nisbeten daha yoğun olarak yer almaktadır.

6. Ebû Dâvud et-Tayâlisî (ö. 204)

Aslen İranlı olan Ebû Dâvud Süleyman b. Dâvud el-Cârûd et-Tayâlisî (ö. 204/819) Basra’ya yerleşmiş ve oranın önde gelen hadis hâfızlarından sayılmıştır. Basra’da Şu‘be b. el-Haccâc’tan yaklaşık yedi bin hadis naklederek onun önde gelen talebelerinden sayılmıştır. Öyle ki hocasının derslerinden sonra o derste okunan hadisleri öğrencilere ezberden imlâ ettirmiştir. Daha sonra önemli ilim merkezleri olan Bağdat’ta Abdullah b. Abdurrahmân el-Mes‘ûdî; Kûfe’de Süfyân es-Sevrî; Medîne’de Mâlik b. Enes başta olmak üzere önde gelen âlimlerden hadis almıştır. Kendisinden

²³⁷ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 244; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, IX, 152.

²³⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 199.

²³⁹ Yahyâ b. Maîn, *et-Târih* (Dûrî), III, 270; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, XI, 214.

²⁴⁰ *Mevsû‘atü akvâli’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, IV, 113.

²⁴¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 199.

²⁴² İbn Hacer, *Takrîb*, s. 590.

Mahmûd b. Ğaylân (ö. 239/853), Yûnus b. Habîb (ö. 267/880) ve Ahmed b. Hanbel hadis almıştır.²⁴³

Basra’da akranları arasında hıfzının kuvvetiyle ve hadis bilgisiyle ön plana çıkmıştır. *Müsned* adlı eseriyle bilinmektedir. Yahyâ b. Maîn hadis ilmindeki bilgisi bakımından et-Tayâlisî’yi Abdurrahmân b. Mehdî’den üstün tutmuştur. Hafızasından otuz ya da kırk bin hadis rivayet ettiği nakledilmiştir. Ali b. el-Medînî ondan daha çok hadisi ezbere bilen birini görmediğini söylemiştir. İbn Adî ise yaşadığı asırda gerek hadis bilgisiyle gerek hafıza kuvvetiyle akranlarını geride bıraktığını ifade etmiştir.²⁴⁴

Müteyakkız ve sebt bir râvi olmasına rağmen hafızasına çok güvendiği için yazılı metinden değil de genellikle ezberinden rivayette bulunmuştur. Hafızasından naklettiği yaklaşık bin kadar hadiste hataya düştüğü ileri sürülmüştür.²⁴⁵ İbn Sa’d, Ebû Dâvud’un sika ve çok sayıda hadisleri olduğunu ancak bazen hata yaptığını söylemiştir.²⁴⁶ Ahmed b. Hanbel’e et-Tayâlisî’nin hadisleri sorulunca “O sadûktur sikadır, hataları olabilir.” şeklinde cevap vermiştir.²⁴⁷ Ebû Hâtim er-Râzî de onun sadûk bir râvi olduğunu ve çok sayıda hatası olduğunu kaydetmiştir.²⁴⁸ Münekkidler Ebû Dâvud et-Tayâlisî’nin hata yaptığını belirtmelerine rağmen onun hakkında hep ta’dîl ifadeleri kullanmışlardır. Bu durum Ebû Dâvud et-Tayâlisî’nin güvenilir ve hadis ilminde yetkin bir kimse olduğu ve hatalarının rivayetlerinin sıhhatini bozacak kadar büyük hatalar olmadığı şeklinde anlaşılabilir.

Buhârî dışındaki *Kütüb-i Sitte* müellifleri onun rivayetlerini kitaplarına almışlardır. Zehebî, Buhârî’nin Ebû Dâvud et-Tayâlisî’nin hadislerine kitabında yer vermemesini, Buhârî’nin Ebû Dâvud’un akranı olan pek çok kişiden hadis aldığı için onun rivayetlerine ihtiyaç duymadığı şeklinde yorumlamıştır.²⁴⁹

---

²⁴³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X, 32.

²⁴⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, IV, 184.

²⁴⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, IV, 274; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, IX, 382.

²⁴⁶ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 218.

²⁴⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X, 32; *Mevsû’atü akvâli’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, II, 91.

²⁴⁸ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, IV, 111.

²⁴⁹ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, IX, 384.

7. Ravh b. Ubâde el-Kaysî (ö. 205)

Ebû Muhammed Ravh b. Ubâde b. A'lâ b. Hassân el-Kaysî el-Basrî (ö. 205/820), Basra'da dünyaya gelmiş, sonradan Bağdat'a giderek küçük yaşından itibaren hadis ilmiyle meşgul olmuştur. Saîd b. Ebû Arûbe (ö. 156/773), Şu'be b. el-Haccâc, Süfyân es-Sevrî (ö. 161/788), Hammâd b. Seleme (ö. 167/784), Mâlik b. Enes ve Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) hadis aldığı meşhur hocalarındandır. Kendisinden hadis rivayet edenler arasında Ahmed b. Hanbel sayı bakımından diğerlerinin önüne geçmekle birlikte Ali b. el-Medînî ve İshak b. Râhûye (ö. 238/853) gibi meşhur muhaddisler bulunmaktadır. Ali b. el-Medînî, Ravh b. Ubâde'nin yüz binden fazla hadisine baktığını, onlardan on bin tanesini yazdığını söylemiştir. Çok sayıda hadisi olduğu, sünen ve ahkâm rivayetlerinden oluşan bir kitap tasnif ettiği bilinmektedir.²⁵⁰

Ravh b. Ubâde genel olarak münekkidler nazarında güvenilir bir râvi kabul edilmiş ve ta'dîlin farklı derecesindeki lafızlarla değerlendirilmiştir. Abdurrahmân b. Mehdî onun hakkında menfî bir kanaate sahipken Ali b. el-Medînî'nin kendisini uyarması üzerine onun gıybetini yaptığı için pişman olup tövbe etmiştir. Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın Ravh b. Ubâde hakkındaki tenkitleri Yahyâ b. Maîn tarafından reddedilmiş²⁵¹ ve Yahyâ b. Maîn onun hakkında “صدوق ثقة”, “صدوق بئس”, “ليس به بأس”, “صدوق” ifadelerini kullanmıştır.²⁵² Ya'kûb b. Şeybe “Hadis nakleden kimselerden idi, seçkin değerli biriydi, hadisi çoktu, sadûktu.”²⁵³ ifadesiyle hadis ilmi açısından önemine değinmekle beraber güvenilirliğine “صدوق” lafzıyla işaret etmiştir. Ebû Hâtim ise onun hakkında “صالح، محله الصدق” şeklinde ta'dîlin daha alt mertebesindeki lafızları kullanmıştır.²⁵⁴

Ukaylî, Ravh b. Ubâde'yi zayıf râvilere yer verdiği *ed-Duafâü'l-kebîr* isimli eserinde zikretmiş ve Ebû'l-Velîd'in onun hakkında, ilmini âlimlerden almayıp birtakım vesikalardan elde ettiğine dair şu sözüne yer vermiştir: “Kırk yıla yakındır onu tanırım ancak bir gün bile onu bir âlimin yanında görmedim. O verrâk (müstensih veya kitap

²⁵⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IX, 402.

²⁵¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IX, 385.

²⁵² İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, III, 498, *Mevsû'atü akvâli Yahyâ b. Maîn*, II, 82.

²⁵³ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 293.

²⁵⁴ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, III, 498.

satıcısı) idi.”²⁵⁵ Kaynaklarda hadis âlimlerinin hakkında ta’dîl ve tenkitte bulundukları Ravh b. Ubâde güvenilir bir râvi olmakla birlikte kendisine yöneltilen ta’dîl lafızları onun güvenilirliğinin en üst seviyesinde olmadığına işaret etmektedir.

Ravh b. Ubâde’nin *Kütüb-i Sitte*’nin tamamında “Îman”, “Salât”, “Meğâzî”, “İ’tisâm” ve “Tefsir” gibi konularda çok sayıda rivayeti bulunmaktadır.

III. HADİSLERİ İ’TİBÂR İÇİN YAZILAN ZAYIF RÂVİLER

Hadislerin sıhhatini ve delil değerini belirlemede râvilerin güvenilirlik seviyelerindeki farklılıklar dikkate alınmıştır. Söz gelimi şiddetli zabt kusurları olan ve rivayetlerinde çokça hata yapan bir râvinin rivayetleri terk edilirken, zabtında bazı kusurları olmasına rağmen güvenilir râvilerin zayıf rivayetleri tek başına ihticâc etmek için yeterli olmasa da araştırmak amacıyla yazılmıştır. Nitekim İbn Ebû Hâtim râviler hakkında kullanılan “ضعيف الحديث” ifadesinin “hadisi terk edilmez, i’tibâr edilir” anlamında olduğunu söylemiştir.²⁵⁶

Münekkidlerin “صدوق” terimini ta’dîl lafzı olarak kullanmalarının yanı sıra aşırı gaflet veya vehim gibi zabt kusurları sebebiyle rivayetlerinde illet ve zayıflık bulunan zayıf râviler hakkında kullandıkları da tesbit edilmiştir. Bu râvilerin, önde gelen meşhur münekkidler tarafından da cerh edilerek zayıf olduklarına işaret edilmiştir. Bununla birlikte hadislerinin i’tibâr amacıyla yazılabileceği ifade edilmiştir.²⁵⁷

İbn Hacer’e göre “ferd olduğu zannedilen bir hadisin, mütâbiinin olup olmadığını anlamak için tariklerini câmilerden, müsnedlerden ve cüzlerden araştırma” anlamında bir hadis ıstılahı olan i’tibâr, rivayetleri tek başına delil sayılamayan zayıf

²⁵⁵ Ukaylî, *ed-Duafâü’l-kebîr*, II, 59.

²⁵⁶ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, I, 10.

²⁵⁷ Hicrî III. asır münekkidleri râvinin zayıf olduğunu belirtirken bu tabiri kullanmışlardır. Ebû Hâtim er-Râzî’ye “يكتب حديثه ولا يحتج به” teriminin anlamı sorulunca “Bu ifadeyle nitelenen râvilerin, hıfzlarında zayıflık, rivayetlerinde galat ve çokça ızdırab bulunduğunu” söylemiştir. (İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, II, 133)

râvilerin hadislerini takviye işleminin adıdır.²⁵⁸ Râviler için söylenen “Hadisi i’tibâr için yazılabilir”, “Hadisiyle i’tibâr olunabilir” ifadeleri, söz konusu râvinin naklettiği hadisin tek başına delil olamayacağı ve başka tariklerden rivayet edilip edilmediğinin araştırılması gerektiği anlamına gelmektedir.²⁵⁹ Bu başlık altında sadûk kavramının, zabtından kaynaklanan kusur bulunması sebebiyle ferd hadisiyle tek başına ihticâc edilemeyen ancak çok hata yapmak veya yalan söylemek gibi nedenlerle metrûk da olmayan râviler hakkındaki kullanımı incelenecektir.

A. Hicrî II. Asır Münekkidlerinin Sadûk Hükmünü Verdiği Râviler

Hicrî II. asırda Şu‘be b. el-Haccâc ve Yezîd b. Hârûn’un rivayetleri i’tibâr için yazılan zayıf râviler hakkında sadûk kavramının kullanımına dair örnekler incelenecektir.

1. Yahyâ b. Ebû Hayye el-Kelbî el-Kûfî (ö. 147)

Kûfeli hadis âlimi Ebû Cenâb Yahyâ b. Ebû Hayye el-Kelbî (ö. 147/763), Şâ‘bî (ö. 104/722), Dahhâk b. Müzâhim (ö. 105/723) ve Atâ b. Ebû Rebâh’tan (ö. 114/732) hadis rivayet etmiştir. Süfyân es-Sevrî, Vekî‘ b. Cerrâh (ö. 197/812) ve Ebû Nuaym (ö. 219/814) ondan hadis alan kimselerdendir.

Yahyâ b. Ebû Hayye, münekkidlerin geneli tarafından hadisinde tedlis yapması sebebiyle tenkit edilmiştir. Kûfeli hadis hâfızı İbn Nümeir (ö. 234/849) “Sadûktur, sâhibu tedlîstir. Tedlis yapmak suretiyle işitmediği şeyi işittiğini söylemiş ve böylelikle hadisini ifsâd etmiştir.” sözleriyle hadis rivayetindeki zayıflığının tedlis sebebiyle olduğunu ifade etmiştir. Yezîd b. Hârûn’dan (ö. 206/821) nakledildiğine göre Atâ b. Ebû Rebâh, Dahhâk b. Müzâhim (ö. 105/723) ve İbn Büreyde’den (ö. 115/733) hadis rivayet ettiği bir mecliste Yahyâ b. Ebû Hayye’ye “Bu hadisleri onlardan mı işittin?” diye sorulunca, “Hayır işitmedim. Ashabımızdan duydum.” ifadesiyle tedlis yaptığını dile getirmiştir.²⁶⁰ Yezîd b. Hârûn ve “Ebû Zûr‘a er-Râzî’ye ait “Sadûktur, ancak tedlis

²⁵⁸ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, s. 75.

²⁵⁹ Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, s. 122; Salahattin Polat, “İ’tibar”, *DİA*, XXIII, 455.

²⁶⁰ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, IX, 138.

yapar.” ifadelerinden hareketle Yahyâ b. Ebû Hayye’nin rivayetleri zayıf olsa da bilerek yalan söylemeyen, güvenilir bir râvi olduğu anlaşılmaktadır.²⁶¹

Yahyâ b. Ebû Hayye, rivayetlerinde münker bulunduğu için de eleştirilmiştir.²⁶² İbn Hibbân’ın “onun zayıf kimselerden duyduğu hadisleri sika kimselerden almış gibi rivayet ettiği” şeklindeki değerlendirmesinden²⁶³ Yahyâ b. Ebû Hayye’nin içerisinde nekâret bulunan hadislerini tedlis yaparak naklettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Yahyâ b. Ebû Hayye hakkında Yahyâ el-Kattân, İbn Sa’d, İclî ve Yahyâ b. Maîn “ضعيف الحديث” ifadesini kullanmıştır.²⁶⁴ Ebû Hâtim er-Râzî, kendisine onun durumu sorulunca “Ondan sakın hadis yazma, o güçlü bir râvi değildir, zayıftır.” demiştir.²⁶⁵ İbn Adî’nin “متروك الحديث” ve Nesâî’nin “ضعيف” şeklindeki tavsifleri de Yahyâ b. Ebû Hayye’nin zayıf bir râvi olduğuna işaret etmektedir.²⁶⁶ İbn Hacer tedlisinin çokluğundan dolayı münekkidlerin onu taz’îf ettiklerini belirterek râviyle ilgili genel kanaati ortaya koymuştur.²⁶⁷

Sahîhayn dışındaki *Kütüb-i Sitte* eserlerinde “Salât”, “Cum’a”, “Tefsîru’l-Kur’ân” ve “Tıb” bölümlerinde Yahyâ b. Ebû Hayye’nin rivayetlerine yer verilmiştir.²⁶⁸

2. Abdülhamîd b. Behrâm el-Medâinî (ö. 160)

Abdülhamîd b. Behrâm el-Fezârî el-Medâinî (ö. 160/776), sadece tâbiînin büyük âlimlerinden olan Şehr b. Havşeb’den (ö. 98/716) hadis nakletmiştir. Abdullah b. el-Mübârek, Vekî’ b. Cerrâh, Ebû Dâvud et-Tayâlisî (ö. 204/819) ve Ravh b. Ubâde (ö. 205/820) de kendisinden hadis rivayet eden kimselerdendir.²⁶⁹

---

²⁶¹ Ebû Zür’a, *ed-Duağâ*, III, 951; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XXXI, 286.

²⁶² İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, IV, 350.

²⁶³ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, IX, 138.

²⁶⁴ Buhârî, *et-Târihu’l-evsat* (thk. Mahmud İbrahim Zâyed), Kahire: Dâru’l-Va’y, 1397/1977, II, 100; İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, VI, 342; Yahyâ b. Maîn, *Süâlâtü İbni’l-Cüneyd*, s. 432; İclî, *es-Sikât*, II, 392.

²⁶⁵ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, IX, 138.

²⁶⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, IX, 51; Nesâî, *ed-Duağâ*, s. 109.

²⁶⁷ İbn Hacer, *Takrîbü’t-Tehzîb*, s. 1052.

²⁶⁸ İbn Mâce, *Tıb*, 43; Ebû Dâvud, *Salât*, 47; Tirmizî, *Tefsîru’l-Kur’ân*, 63.

²⁶⁹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VI, 8.

Yahyâ b. Maîn Abdülhamîd b. Behrâm'ı “ثقة”, bir başka yerde ise “ليس به بأس” olarak değerlendirmiştir.²⁷⁰ İclî, onun hakkında “لا بأس به” lafzını kullanmıştır.²⁷¹ Şu‘be ise “Abdülhamîd b. Behrâm’la karşılaştım, ancak güvenip de ondan hadis nakletmedim.”²⁷², “Sadûktur ancak o Şehr b. Havşeb’ten hadis alır.”, “Abdülhamîd b. Behrâm ne iyi bir şeyhtir, ancak ondan hadis yazmayınız. Çünkü o Şehr b. Havşeb’ten hadis rivayet eder.” şeklinde değerlendirmelerde bulunmuştur.²⁷³ Muhtemelen aynı sebepten dolayı Nesâî de onun için “ليس بالقوي” demiştir.²⁷⁴ Ebû Hâtim er-Râzî’ye göre onun hadisi yazılır ancak delil olarak kullanılamaz.²⁷⁵ İbn Hacer ise sadûk biri olup irsâl ve vehmi çokça yaptığını dile getirmiştir.²⁷⁶

Hakkındaki değerlendirmeler incelendiğinde râvilerin onu güvenilir kabul ettikleri ancak hocası Şehr b. Havşeb’den dolayı rivayetlerinde zayıflık bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim rivayetlerinde çokça irsâl ve vehim bulunduğu söylenen Şehr b. Havşeb’den²⁷⁷ hadis naklettiği için o da aynı kusurla nitelenmiş, rivayetleri zayıf kabul edilmiştir. *Sünen-i Tirmizî* ve *Sünen-i İbn Mâce*’de “Sünnet”, “Rehinler” ve “Tefsîru’l-Kur’ân” bâblarında rivayetleri yer almaktadır. Tirmizî, Abdülhamîd b. Behrâm’ın rivayetlerini hasen olarak nitelemiştir.²⁷⁸

3. Saîd b. Beşîr el-Ezdî (ö. 168)

Aslen Basralı olan Saîd b. Beşîr el-Ezdî el-Basrî (ö. 168/784), Dımaşk’a taşınmış ve burada hadis ilmiyle meşgul olmuştur. Hadislerinin tamamına yakını Katâde b. Diâme (ö. 117/735)’den almıştır. Katâde, bizzat hadislerini dinlemediği yaklaşık otuz râviden tedlis yaparak hadis nakletmesi sebebiyle eleştirilmiştir.²⁷⁹ Saîd b. Beşîr’in Katâde’de aldığı hadisler de muhaddisler tarafından münker sayılıp tenkit

²⁷⁰ Yahya b. Maîn, *Târîh* (Dûrî), IV, 375; Yahya b. Maîn, *Süâlâtü İbni’l-Cüneyd*, s. 474.

²⁷¹ İclî, *es-Sikât*, I, 286.

²⁷² İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, XXIII, 235.

²⁷³ Ukaylî, *Duaî’u’l-kebîr*, III, 42.

²⁷⁴ Nesâî, *ed-Duaî’u*, s. 56.

²⁷⁵ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VI, 9.

²⁷⁶ İbn Hacer, *Takrîbü’t-Tehzîb*, s. 55.

²⁷⁷ İbn Hacer, *Takrîbü’t-Tehzîb*, I, 441.

²⁷⁸ Tirmizî, *İsti‘zân ve’l-âdâb*, 9; *Tefsîru’l-Kur’ân*, 34.

²⁷⁹ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, VIII, 356.

edilmiştir.²⁸⁰ Amr b. Dînâr (ö. 126/743) ve Mansûr b. Zâzân (ö. 127/744) da hadis aldığı diğer hocalarındandır. Vekî' b. el-Cerrâh, Abdurrahmân b. Mehdî ve el-Velîd b. Müslim (ö. 195/810) kendisinden hadis nakleden kimseler arasında zikredilebilir.²⁸¹

Saîd b. Beşîr zayıf hafızasından dolayı Ali b. el-Medînî, Yahya b. Maîn, Ahmed b. Hanbel ve İbn Hacer gibi münekkidlerin çoğunluğu tarafından zayıf bir râvî kabul edilmiştir.²⁸² Hakkında Ebû Hâtim er-Râzî “*حله الصدق*” ifadesini kullanmıştır. Ebû Hâtim ve Ebû Zûr'a onun hadisleriyle ihticâc edilemeyeceğini söylemişlerdir.²⁸³ Dımeşk'in önde gelen muhaddisi Ebû Müşir (ö. 218/833) de Saîd b. Beşîr'in rivayetlerinde zayıflık ve münker bulunduğunu bundan dolayı da kendi çevresindeki kişilerin ondan hiç hadis almadıklarını ifade etmiştir. Münekkidlerin yaygın kanaatlerinden farklı olarak Şu'be b. el-Haccâc'ın onu “*صدوق اللسان*” olarak nitelendirdiği “o güvenilirdir (مأمون), ondan hadis alın” şeklindeki ifadelerle ta'dîl ettiği kendisine ulaşan Saîd b. Abdülazîz (ö. 167/783), Şu'be b. el-Haccâc'ın bu sözünün insanlar arasında yaygınlaşmasını istemiştir.²⁸⁴ Zira o dönemde Saîd b. Beşîr'in hafızası tenkit ediliyordu ve hakkında yaygın kanaat cerh edilen biri olduğu şeklindeydi.

Saîd b. Abdülazîz'den nakledilen muhtemelen daha sonraki bir tarihte gerçekleşmiş şu anekdot Saîd b. Beşîr hakkındaki kanaatlerin ta'dîlden cerhe doğru değiştiğini göstermektedir. Kendisine Saîd b. Beşîr'in rivayetleri sorulunca “Ondan tefsir öğrenin ancak rivayetleri hususunda “*حاطب ليل*”dir (her önüne gelen rivayeti alır) demiştir.²⁸⁵ Bu durum Şu'be b. el-Haccâc'ın değerlendirmelerinin de râvinin henüz çok tenkit edilmediği dönemlerde yapılmış olabileceğini düşündürmektedir.

Sahihayn'da hiçbir hadisi bulunmayan Saîd b. Beşîr'in hadisindeki nekâretin, dikkatli ve titiz davranmadığı için hadisleri bazen hatalı rivayet etmekten

---

²⁸⁰ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, IV, 6.

²⁸¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 305.

²⁸² Ali b. el-Medînî, *Sûâlâtü İbn Ebî Şeybe*, I, 157; İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, s. 364.

²⁸³ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, IV, 6.

²⁸⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 8.

²⁸⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, X, 353.

kaynaklandığını söyleyebiliriz. *Sünen* eserlerinde “Libâs”, “Tefsîru’l-Kur’ân”, “Ticâret”, “Fiten” ve başka bölümlerde rivayetleri yer almaktadır.²⁸⁶

B. Hicrî III. Asır Münekkidlerinin Sadûk Hükümünü Verdiği Râviler

Hicrî III. asırda rivayetleri i’tibâr için yazılan zayıf râviler hakkında “صدوق” kavramının kullanımı yaygındır. Yahyâ b. Maîn sadûk olarak nitelediği 22 râvinin 7 tanesini tek başına “صدوق” terimiyle, diğer râvileri ise “صدوق” terimiyle beraber “ليس” gibi “لا يبالى عن حدث” ve “كثير الخطأ”, “ضعيف الحديث”, “ليس بالقوي”, “ليس بحجة”, “بثبت” gibi zayıflığına delâlet eden ifadelerle beraber kullanmıştır. Ahmed b. Hanbel ise “صدوق” olarak nitelediği 7 zayıf râviyi “صدوق صالح” ve “صدوق لا يقيم الإسناد” gibi ifadelerle değerlendirmiştir. Terimin bu mertebedeki râvilere dair kullanımları örnekler üzerinden açıklanacaktır.

1. Ammâr b. Seyf ed-Dabbî (ö. ?)

Kaynaklarda Kûfeli bir râvi olan Ebû Abdurrahmân Ammâr b. Seyf ed-Dabbî el-Kûfî’nin Süfyân es-Sevrî’den kısa bir süre sonra yani hicrî 160’ların başında bir tarihte vefat ettiği aktarılmaktadır. İbn Ebû Leylâ (ö. 83/703), Süfyân es-Sevrî ve A‘meş’den (ö. 148/765) hadis rivayet etmiştir. Abdullah b. el-Mübârek, İshâk b. Mansûr (ö. 204/819) ve Ebû Ğassân en-Nehdî (ö. 217/832) kendisine öğrencilik etmişlerdir.²⁸⁷

Münekkidlerin değerlendirmeleri onun zayıf bir râvi olduğunu göstermektedir. İbn Hibbân, Ammâr b. Seyf’in kasıtlı olarak meşhur kimselerden münker rivayetler, Hz. Peygamber’den aslı olmayan bâtil rivayetler nakletmesi sebebiyle onu tenkit etmiş ve onun rivayetleriyle ihticâc edilemeyeceğini söylemiştir.²⁸⁸ Ebû Dâvud onun hakkında

---

²⁸⁶ İbn Mâce, *Ticârât*, 21; Tirmizî, *Tefsîru’l-Kur’ân*, 38.

²⁸⁷ İbn Hacer, *Tehzibü’t-Tehzib*, VII, 402.

²⁸⁸ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 195.

“mugaffel” ifadesini kullanırken²⁸⁹; Ebû Hâtim “شيخ صالح، ضعيف الحديث، منكر الحديث”, Ebû Zûr’a er-Râzî “ضعيف”, Dârekutnî ise “متروك الحديث” olduğunu kaydetmişlerdir.²⁹⁰

Zayıf bir râvi olan Ammâr b. Seyf aynı zamanda dindâr ve faziletli bir kişilik olarak da tanınmaktadır. İclî onun hakkında çokça ibadet eden “صاحب السنة” bir kimse olduğunu söylemiştir. Bir diğer rivayete göre de Kûfe’de ondan daha faziletli bir kimse yoktur.²⁹¹ Ebû Hâtim onu hadisindeki zayıflık sebebiyle eleştirmeden önce sâlih bir şeyh olduğunu ifade etmiştir. Rivayetlerindeki zayıflığın apaçık olduğu dile getirilen Ammâr b. Seyf hakkında Yahyâ b. Maîn’in “صدوق ثقة” şeklindeki değerlendirmesi²⁹² ilk bakışta râvi hakkındaki yaygın kanaatle çelişir gözükmemektedir. Ancak söz konusu ta’dîl ifadelerinin Ammâr b. Seyf’in zâhid ve faziletli bir kimse olarak tanınmasıyla da alakalı olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim Ammâr b. Seyf’in münekkidlerin neredeyse tamamı tarafından zayıf kabul edildiği ve yalnızca zâhid ve sâlih bir kişiliğe sahip olmasından dolayı ta’dîl edilmesi sözü edilen ihtimâli desteklemektedir. Ammâr b. Seyf’in rivayetlerine Tirmizî ve İbn Mâce eserlerinde yer vermişlerdir.²⁹³

2. Haccâc b. Ertât en-Nehâî (ö. 145)

Haccâc b. Ertât en-Nehâî el-Kûfî (ö. 145/762), Kûfe’de kadılık yapmış fakih bir râvidir.²⁹⁴ Şa’bî, Atâ b. Ebû Rebâh ve Amr b. Dînâr’dan hadis rivayet etmiştir. Kendisinden de Şu’be b. el-Haccâc, Süfyân es-Sevrî, Abdullah b. el-Mübârek ve başka pek çok râvi rivayette bulunmuşlardır.²⁹⁵ Hoca-talebe ilişkisinde bulunduğu kişilere bakıldığında Haccâc b. Ertât’ın hadis ilminde önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. İlminden istifade etmek isteyen talebelerin etrafını sardığı ve evinin kapısında sabahlara kadar beklediği nakledilen Haccâc b. Ertât’ın aşırı kibir sahibi olması sebebiyle

²⁸⁹ Ebû Dâvud, *Süülâtü Ebî Ubeyd el-Âcurrî fî l-cerh ve t-ta’dîl* (thk. Muhammed Ali Kâsım el-Ömerî), yy., 1403/1983, s. 124.

²⁹⁰ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VI, 393; Ebû Zûr’a, *ed-Duafâ*, III, 819; İbnü’l-Cevzî, *ed-Duafâ ve l-metrûkîn* (thk. Abdullah el-Kâdî), Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1406/1985, II, 201.

²⁹¹ İclî, *es-Sikât*, II, 160.

²⁹² İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 136; *Mevsû’atü akvâli Yahyâ b. Maîn*, III, 443.

²⁹³ Tirmizî, *Zühd*, 48; İbn Mâce, *İftitâhu’l-kitab*, 23.

²⁹⁴ Başaran, “Haccâc b. Ertât”, *DİA*, XIV, 425-426.

²⁹⁵ Mizzî, *Tehzîbü l-Kemâl*, II, 422.

cemaatle namaza katılmadığı, fakirlere selam vermediği için tenkit edildiği nakledilmiştir.²⁹⁶

Hadis ilmi konusunda sahip olduğu konumun yüceliğine işaret eden bazı ta'dîl değerlendirmeleri nakledilmiştir. Süfyân es-Sevrî hıfzı ondan daha kuvvetli birisini görmediğini, Hammâd b. Zeyd ise hadis ilminde Haccâc'ın Süfyân es-Sevrî'den daha üstün olduğunu söylemiştir.²⁹⁷ Şu'be b. el-Haccâc da kendisinden hadis talep eden kimseleri Haccâc b. Ertât'a yönlendirmiştir.²⁹⁸ Bu nakledilenlerden Haccâc b. Ertât'ın kendisinden övgüyle söz edilen bir kimse olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bunun yanında hadislerinde bolca irsâl ve tedlis bulunması sebebiyle de eleştirilmiştir. Metrûk olarak bilinen Muhammed b. Ubeydullah el-Arzemî'den duyduğu hadisleri Amr b. Şuayb'dan naklettiği bilinmektedir.²⁹⁹ Aynı şekilde kendilerinden hiç hadis duymadığı İbrâhim en-Nehaî (ö. 96/714), İkrime (ö. 105/723), Mekhûl (ö. 112/730), Zührî (ö. 124/742) ve Yahyâ b. Ebû Kesîr'den (ö. 129/747) tedlis yaparak hadis nakletmiştir.³⁰⁰ İbn Hibbân'a göre söz konusu durumdan dolayı Abdullah b. el-Mübârek, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Abdurrahmân b. Mehdî, Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel ondan hadis almamışlardır.³⁰¹

Haccâc b. Ertât hakkında Yahyâ b. Maîn “sadûk bir kimse olup rivayetlerinin kavî olmadığını, tedlis yaptığını ancak yalancı kimselerden olmadığını” söylemiştir.³⁰² Başka yerlerde “صالح الحديث”, “ليس به بأس”, “ضعيف” şeklinde farklı seviyelere delâlet eden lafızlarla değerlendirdiği de nakledilmiştir.³⁰³ Ahmed b. Hanbel ise neredeyse ziyade yapmadığı hiç hadisi olmadığını ve hadislerinde ızdırab bulunduğunu söylemiştir.³⁰⁴ Ebû Hâtim açıkça semaya delâlet eden lafızlarla naklettiği rivayetlerde Haccâc b. Ertât'ın güvenilebilir “sâlih” bir kimse olduğunu, bunun dışındaki rivayetlerinin ise

---

²⁹⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VII, 69.

²⁹⁷ Zehebî, *Zikru esmâi men tüküllime fîhi ve hüve müvessak* (thk. Muhammed Şekûr), Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1406/1986, s. 159.

²⁹⁸ Fesevî, *el-Ma'rife ve't-tarih*, II, 803.

²⁹⁹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, II, 378.

³⁰⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 518.

³⁰¹ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn*, I, 225.

³⁰² İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, III, 156; *Mevsû'atü akvâli Yahyâ b. Maîn*, I, 418.

³⁰³ Yahyâ b. Maîn, *Min Kelâmi Ebî Zekerîyya*, s. 76; Yahyâ b. Maîn, *Ma'rifetü'r-ricâl*, II, 132; Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, IX, 133.

³⁰⁴ Merrûzî, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, s. 198; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, III, 156.

delil olarak kullanılmayıp i'tibâr amacıyla yazılabileceğini söylemiştir. Ebû Zür'a ve Sâcî de Haccâc b. Ertât'ın "sadûk olmakla birlikte müdellis olduğunu" nakletmişlerdir.³⁰⁵

Haccâc b. Ertât hakkında ilmî olarak güvenilir bir kimse olduğunu bildiren müspet değerlendirmeler yapılsa da rivayetlerinde tedlis, irsal ve galatın çokluğu sebebiyle hadisleri i'tibâr amacıyla yazılabilen bir râvi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. İmam Buhârî, onu zayıf kabul ederek *Sahîh*'inde rivayetlerine yer vermemiştir.³⁰⁶ *Kütüb-i Sitte* içerisinde rivayetlerinin "Cihad", "Menâsik", "Diyet" ve "Hibe" gibi ahkâmla ilgili konularda yoğunluk arz ettiği tesbit edilmiştir.

3. Muhammed b. Süleym er-Râsibî (ö. 167)

Ebû Hilâl Muhammed b. Süleym er-Râsibî el-Basrî (ö. 167/783), Ebû Hilâl er-Râsibî şeklinde anılmıştır. Hasan el-Basrî (ö. 110/728), Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/728) ve Katâde b. Diâme (ö. 117/735)'den hadis almıştır. Abdullah b. el-Mübârek, Abdurrahmân b. Mehdî ve Vekî' b. el-Cerrâh (ö. 197/812) ise kendisinden hadis alan kişilerdendir.³⁰⁷

En çok hadis aldığı hocası Katâde b. Diâme'den aldığı rivayetlerinde sikalara muhalefet ettiği için eleştirilmiştir. Yahyâ b. Maîn'e Katâde'den olan rivayetlerinde Hammâd b. Seleme'yi mi yoksa Ebû Hilâl'i mi daha sıhhatli bulduğu sorulunca Hammâd'ı daha üstün bulduğunu, Ebû Hilâl'in ise "صدوق" olduğunu söylemiştir.³⁰⁸ Yahyâ b. Maîn'den "ليس به بأس", "onun hadislerinin yazılı olduğu bir kitabı yoktur, zâifu'l-hadîstir" ve "rivayetleri suveylihtir" şeklinde farklı değerlendirmeler de nakledilmektedir.³⁰⁹ İbn Hibbân, Ebû Hilâl'in sadûk bir şeyh olduğunu ancak kasıtsız bir şekilde çokça hata yaptığını, mürsel rivayetleri merfu olarak naklettiğini, hıfzından

³⁰⁵ İbn Hacer, *Tehzib*, II, 198.

³⁰⁶ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, II, 378.

³⁰⁷ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 237.

³⁰⁸ Yahyâ b. Maîn, *et-Târih* (Dârimî), s. 49; *Mevsû'atü akvâli Yahyâ b. Maîn*, IV, 193.

³⁰⁹ Suveylih terimi hadisi i'tibâr için yazılabilecek râviler için kullanılan ta'dîlin son mertebesinde yer alan bir lafızdır. Suveylih terimiyle nitelenen râviler için bk. Zeynep Ekici, *Yahyâ b. Maîn'in Târih'inde "Sâlih", "Sâlihu'l-hadîs" ve "Suveylih" Şeklinde Nitelenen Râviler ve Rivayetleri*, (yüksek lisans tezi, 2018), Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü ; İbn Ebû Hayseme, *et-Târihu'l-kebîr*, I, 492; İbn Hacer, *Tehzib*, IX, 195.

naklettiklerinin çoğunda ise hata bulunduğunu, Yahyâ el-Kattân'ın ise ondan hadis almayarak Abdurrahmân b. Mehdî ile ihtilâfa düştüğünü nakletmiştir.³¹⁰ Nesâî'nin “ليس بالقوي”, Ebû Hâtîm'in “لم يكن بذاك المتين” şeklindeki değerlendirmeleri de Ebû Hilâl'in rivayetlerindeki zayıflığa işaret etmektedir.³¹¹ İbn Adî, Ebû Hilâl'in münker rivayetleri bulunduğunu ancak onun rivayetlerinin i'tibâr amacıyla yazılabileceğini söylemiştir.³¹² “Sadûk” olarak nitelenen Ebû Hilâl er-Râsibî'nin bazı rivayetlerinde zayıflık bulunan hadisleri i'tibâr amacıyla yazılabilir bir râvi olduğu anlaşılmaktadır. Ebû Hilâl'in rivayetleri *Kütüb-i Sitte* içerisinde *Sünen* eserlerinde yer almakta ve “Savm” bölümünde yoğunluk arz etmektedir.

4. Hibbân b. Ali el-‘Anezî el-Kûfî (ö. 171)

Ebû Ali Hibbân b. Ali el-‘Anezî el-Kûfî (ö. 171/787), Yezîd b. Ebû Ziyâd (ö. 136/753), Hişâm b. Urve (ö. 146/763), Süfyân es-Sevrî ve A‘meş'ten hadis rivayet etmiştir. Kendisinden Abdullah b. el-Mübârek, Ebû Ğassân en-Nehdî (ö. 217/832) ve Hişâm b. Abdûlmelik (ö. 227/841) rivayette bulunmuştur.

Rivayetlerinde çok hata bulunması sebebiyle münekkidler tarafından zayıf bir râvi kabul edilmiştir. Ali b. el-Medîni'nin ondan hadis yazmadığı zikredilmektedir. Osman b. Saîd ed-Dârimî'nin hocası Yahyâ b. Maîn'e, Hibbân b. Ali'nin durumunu sorunca “sadûktur” dediği sonra duraksayıp şüpheye düştüğü nakledilir.³¹³ Osman b. Saîd ed-Dârimî, hocasının bu hâlini “Sanki onu taz‘îf ediyordu” şeklinde yorumlamıştır.³¹⁴ Yahyâ b. Maîn'in “حديثه ليس بشيء” ya da “ضعيف” lafızlarıyla onu taz‘îf ettiğine dair nakiller de vardır.³¹⁵ İbn Adî, Hibbân b. Ali'nin “hadisleri içerisinde sâlih rivayetleri olsa da rivayet ettiklerinin tamamının ferd ve garîb rivayetler olduğunu belirtmiştir.³¹⁶ İbn Hibbân ise onun rivayetlerinde çok hata bulunduğu için durumu hakkında tevakkuf etmek gerektiğini söylemiştir.³¹⁷ Hibbân b. Ali'nin zayıf bir râvi

³¹⁰ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn*, II, 283.

³¹¹ Nesâî, *ed-Duafâ*, I, 90; İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 273.

³¹² İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 437.

³¹³ *Mevsû'atü akvâli Yahyâ b. Maîn*, I, 403.

³¹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IX, 166.

³¹⁵ İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh*, III, 270; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, VI, 357; Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 293.

³¹⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 348.

³¹⁷ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 261.

olduğuna yönelik Buhârî “ليس بالقوي”, Ebû Zür’a er-Râzî “الين”, İbn Sa’d, Nesâî ve Dârekutnî ise “ضعيف” ifadelerini kullanmışlardır.³¹⁸

Hibbân b. Ali hakkındaki değerlendirmeler incelendiğinde dikkat çeken bir husus da onun dinî yaşantısı bakımından övülen ve “صالح” olarak vassfedilen bir kimse olduğudur.³¹⁹ Rivayetlerinde her ne kadar hata yapsa da münekkidler nazarında dindar, kendisine i’tibâr edilen, kasıtlı olarak yalan söylemeyen doğru sözlü biri olduğunu dile getirmek maksadıyla Yahyâ b. Maîn tarafından “صدوق” lafzıyla nitelendiği düşünülebilir. *Kütüb-i Sitte* müelliflerinden yalnızca İbn Mâce, Hibbân b. Ali’nin “Tahâret” babında bir hadisine yer vermiştir.³²⁰

5. Necîh b. Abdurrahmân es-Sindî el-Medenî (ö. 176)

Aslen Medîneli olan Ebû Ma’ser Necîh b. Abdurrahmân es-Sindî en-Medenî (ö. 176/792), sonradan Bağdat’a gelmiş ve orada ikamet etmiştir. Saîd b. el-Müseyyeb (ö. 94/713), Muhammed b. Ka’b el-Kurazî (ö. 108/726) ve Hişâm b. Urve (ö. 146/763) onun hadis naklettiği meşhur hocalardandır. Süfyân es-Sevrî, Leys b. Sa’d (ö. 175/791) ve Saîd b. Mansûr (ö. 226/840) ondan hadis nakletmişlerdir.³²¹ Keskin hafızası ve güçlü meğâzî bilgisiyle tanınmaktadır. Ancak vefatından iki sene önce hafızası zayıfladığı için rivayetlerinde çokça hata bulunmuştur.

Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Ali b. el-Medînî, Yahyâ b. Maîn ve Nesâî tarafından taz’îf edilen Necîh b. Abdurrahmân hakkında Ahmed b. Hanbel “sadûktur ancak isnâdı doğru nakledemez” demiştir.³²² Ebû Zür’a er-Râzî ise “Hadis rivayetinde doğru sözlüdür, ancak rivayetleri zayıftır.” ifadesini kullanmıştır.³²³ Sâcî’den nakledilen “Münkeru’l-hadîstir, sadûktur ancak rivayetlerinde hata yapar.” ifadesi söz konusu

³¹⁸ Dârekutnî, *ed-Duafâ*, II, 149; Ebû Zür’a, *ed-Duafâ*, III, 800; İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VI, 357; Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 35; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 173.

³¹⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 173; Moğoltay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi’l-Kemâl*, III, 346.

³²⁰ İbn Mâce, *Tahâret* ve Sünen, I.

³²¹ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, VII, 435.

³²² Ali b. el-Medînî, *Süülâtü İbn Ebî Şeybe*, s. 100; Yahyâ b. Maîn, *et-Târih* (Dârimî), s. 220; Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 101.

³²³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, I, 412; *Mevsû’atü akvâli’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, IV, 10; Ebû Zür’a, *ed-Duafâ*, III, 969.

zayıflığın kaynağını açıklamaktadır.³²⁴ Yahyâ b. Maîn onun hadislerinin isnadını zayıf bulmuştur ve “ليس بشيء” ifadesiyle cerh etmiştir.³²⁵ Görüldüğü gibi münekkidler Necîh b. Abdurrahmân’ı rivayetlerinde çokça münker ve galat bulunması sebebiyle zayıf kabul etmişler aynı zamanda “صالح”, “صدوق” gibi güvenilirliğine işaret eden ta’dîl lafızlarıyla değerlendirmişlerdir.³²⁶ Necîh b. Abdurrahmân’ın rivayetleri zayıf olsa da kişilik olarak muhaddisler nazarında hadis bilgisine ve sözüne güvenilir bir kimse olduğu anlaşılmaktadır. *Sahîhayn* dışındaki muhtelif *Kütüb-i Sitte* kaynaklarında Necîh b. Abdurrahmân’ın rivayetlerine “Salât”, “Ticârât”, “Hadler” bölümlerinde yer verilmiştir.³²⁷

6. Attâf b. Hâlid el-Mahzûmî el-Medenî el-Kureşî (ö. 179)

Ebü Safvân Attâf b. Hâlid el-Kureşî el-Mahzûmî el-Medînî (ö. 179/795), Nâfi‘ Mevlâ İbn Ömer (ö. 117/735) ve Zeyd b. Eslem (ö. 136/754) gibi meşhur tâbiîn âlimlerinden hadis almıştır. Yûnus b. Muhammed b. Müslim (ö. 207/822), Müsedded b. Müserhed (ö. 228/842) ve Kuteybe b. Saîd (ö. 240/855) kendisinden hadis nakleden kişilerdendir.³²⁸

Hadis rivayetindeki güvenilirliği hususunda âlimlerin farklı görüşleri bulunmaktadır. Mâlik b. Enes, “Medîne’de Attâf’tan daha hayırlı yetmiş kişiye denk geldim ancak onların hiçbirinden hadis yazmadım. İlim ancak ilimle meşgul topluluklardan yazılır.” sözleriyle kendisinden hadis naklettiği kişilerin ilmî ehliyetlerini göz önünde tuttuğunu ve Attâf b. Hâlid’i zabtı açısından zayıf bulduğunu ifade etmektedir. Onun hadis rivayet ettiğini duyduğunda ise “لسي هو من ابل القباب” ifadesiyle sağlam bir râvi olmadığını dile getirmiştir.³²⁹ Attâf b. Hâlid’den hadis rivayet etme

³²⁴ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XXIX, 331.

³²⁵ Ukaylî, *ed-Duaî’ü’l-kebîr*, IV, 308

³²⁶ Buhârî, *Duaî’ü’s-sağîr*, s. 115; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, VII, 435.

³²⁷ İbn Mâce, *Ticârât*, 58; Tirmizî, *Salât*, 168.

³²⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 222.

³²⁹ Âşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, s. 188. “ليس هو من ابل القباب” ifadesi Arapların uzun mesafelere yük taşıyabilen gösterişli ve güçlü develere verdikleri addır. Hadis rivayetinde güçlü ve sağlam olanlar, bu develere teşbih edilerek ta’dîl, zayıf olanlar da bu ifadelerin başına ليس getirilerek sağlam ve güvenilir değildir anlamında taz’îf edilmiştir.

hususunda Abdurrahmân b. Mehdî'nin de hoşnutsuz olduğu nakledilmiştir.³³⁰ Attâf b. Hâlid hakkında Nesâî, “ليس بالقوي”, Dârekutnî ise “ضعيف” ifadesini kullanmıştır.³³¹

Attâf b. Hâlid hakkında cerh ifadelerinin yanı sıra başka münekkidlere ait bazı ta'dîl ifadeleri de bulunmaktadır. Osman b. Ebû Şeybe (ö. 239/853) ve İclî'ye göre “ثقة” kabul edilen Attâf b. Hâlid hakkında³³² Yahyâ b. Maîn “ثقة” ve “صالح الحديث”, Ahmed b. Hanbel “صدوق” ve “ليس به بأس” şeklinde değerlendirmeler nakletmişlerdir.³³³ İbn Hibbân'ın “sika kimselerden onların hadislerine benzemeyen şekilde hadis naklettiği, hadisleriyle ancak sikalara muvâfakat ettiği ölçüde ihticâc edileceği” değerlendirmesinden Attâf b. Hâlid'in güvenilir biri olmasına rağmen zabtındaki zayıflık sebebiyle hadis rivayetinde hata yaptığı ve rivayetlerinin i'tibâr amaçlı yazılabileceği anlaşılmaktadır. *Sahîhayn*'da hiç rivayeti bulunmayan Attâf b. Hâlid'in *Kütüb-i Sitte* içerisinde “Mevâkîf” ve “Fezâilü'l-cihâd” konularında rivayetleri bulunmaktadır.³³⁴

7. Mervân b. Şücâ' el-Cezerî (ö. 184)

Mervân b. Şücâ' el-Husayfî el-Cezerî (ö. 184/800), Horasan ehliindendir. Hadislerinin neredeyse tamamına yakınına hocası Husayf b. Abdurrahmân (ö. 137/753)'dan aldığı için kendisine Husayfî denilmektedir. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838), Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel ondan hadis alan kişilerdendir.³³⁵ İbn Hibbân, Irak ehlinin de ondan hadis aldığını söylemiştir.³³⁶

Mervân b. Şücâ' hakkında Yahyâ b. Maîn, Ebû Dâvud ve Dârekutnî “ثقة” olduğunu belirtirken³³⁷; Ahmed b. Hanbel “صدوق” ve “لا بأس به” şeklinde farklı değerlendirmelerde bulunmuştur.³³⁸ Ebû Hâtim er-Râzî ise “Sâlih bir kimse olup bazı

³³⁰ Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 425.

³³¹ Dârekutnî, *ed-Duafâ*, II, 167; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XX, 138.

³³² Ali b. el-Medîni, *Süâlatü İbn Ebî Şeybe*, s. 136; İclî, *es-Sikât*, II, 140.

³³³ Yahyâ b. Maîn, *et-Târih* (Dârimî), s. 170; İbn Ebû Hayseme, *et-Târih*, II, 353; Yahyâ b. Maîn, *et-Târih*, III, 158; *Mevsû'atü akvâli'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, III, 10; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, II, 39.

³³⁴ Tirmizî, *Fezâilü'l-cihâd*, 17; Nesâî, *Mevâkîf*, 43.

³³⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, I, 246; Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, VII, 372.

³³⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 179.

³³⁷ Yahyâ b. Maîn, *et-Târih* (Dûrî), IV, 411; İbn Ebû Hayseme, *et-Târih*, III, 238; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XV, 187.

³³⁸ Merrûzî, *el-İlel*, s. 173; *Mevsû'atü akvâli'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, III, 337.

rivayetlerinde sikalara muhalefet ettiği için kendisinde zayıflık bulunduğunu ve hadislerinin i'tibâr amacıyla yazılacağını" söylemiştir.³³⁹ İbn Hibbân onu "منكر الحديث" olarak zikretmiş, sika kimselerden maktûb hadisler rivayet ettiğini ve onun tek başına naklettiği rivayetlerle ihticâc etmekten imtinâ ettiğini söylemiştir.³⁴⁰ Zehebî, Mervân b. Şüca'nın hadislerinin hasen derecesinde olduğunu nakletmiştir.³⁴¹

Ahmed b. Hanbel'in "صدوق" lafzıyla değerlendirdiği ve hakkında hem cerh hem ta'dîl ifadeleri bulunan Mervân b. Şücâ'nın hadislerinin i'tibâr için yazılabilen zayıf bir râvi olduğu anlaşılmaktadır. *Kütüb-i Sitte* içerisinde rivayetlerinin "Tıp" bölümünde daha fazla miktarda olduğu tesbit edilmiştir.

IV. EHL-İ BİD'AT RÂVİLER

Râvinin adâletine yönelik cerh sebeplerinden biri olan ehl-i bid'atten sayılan râvinin rivayetlerinin hangi şartlarda kabul edileceği konusunda farklı görüşler mevcuttur.³⁴² Hadis âlimlerinin çoğunluğunun görüşü ise mezhebinin propagandasını yapan ve başkalarını kendi mezhebine çağırarak bid'atçıların rivayetini reddetmeye, şayet böyle bir davranışta bulunmuyorsa kabul etmeye yöneliktir. Çünkü bid'atinin propagandasını yapan kimsenin, akidesinin aleyhine olabilecek rivayetleri gizlemek maksadıyla onları tahrif ederek, kendi mezhebinin öngördüğü şekle sokmasından korkulur.³⁴³

Ricâl münekkidleri, ehl-i bid'at râvinin rivayetini kabulde genel anlamda bazı şartlar ileri sürmekle birlikte bu şartlara her zaman bağlı kalmayıp genellikle mezhebinde aşırı olmayan, mezhep görüşünden dolayı yalana başvurmayan ve dinî ve

³³⁹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VIII, 273.

³⁴⁰ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, III, 13.

³⁴¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IX, 34.

³⁴² Abdüssettar Abdülhamîd el-Kudî, "Bid'atcının rivayeti", (trc. Salahaddin Polat), *EÜİFD*, Kayseri, 1986, sy. 3, s. 406-414; Özdemir, *Hadis Usûlünde Ehli Bid'at Problemi ve Uygulamadaki Yansımaları*, s. 34-48; Muhammed Enes Topgöl, *Hadis Râvilerinde Şîlik Eğilimi* (yüksek lisans tezi, 2010), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 24-33.

³⁴³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 127; İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, s. 114; Sehâvî, *Fethü'l-muğîs*, II, 67; Süyûtî, *Tedribü'r-râvi*, I, 384.

ilmî bakımdan güvenilir buldukları kimselerin rivayetlerini kabul etmişlerdir. Meselâ Yahyâ b. Maîn “Amr b. Ubeyd’den hadis yazılmaması gerektiği görüşünün sebebini soranlara “o kendi görüşlerinin propagandasını yapıyordu” demiştir. Aynı şekilde “Bid‘at sahibi oldukları halde Katâde, İbn Ebû Arûbe ve Sellâm b. Miskin’in güvenilir olduklarını niçin söyledin? diye sorulduğunda “Onlar doğru sözlü ve bid‘atine davet etmeyen kimselerdir.” şeklinde cevap vermiştir.³⁴⁴ İbn Hibbân da dâî (propagandist) râvinin rivayetinin alınmayacağı hususunda ittifak olduğunu söylemiştir.³⁴⁵

Buhârî ve Müslim’in, Mürcie’nin önde gelenlerinden olan Abdülhamîd b. Abdurrahmân el-Himmânî (ö. 202/817) ile Ebû’l-Hasen el-A‘rec’in (ö. ?) rivayetlerini makbul saymaları buna örnek olabilir.³⁴⁶ Aynı şekilde dâî bazı râvilerin *Sahîhayn*’da hem asıl hem şâhid olarak pek çok hadisleri yer almaktadır.³⁴⁷ Günümüz araştırmacılarından Ahmed Muhammed Şâkir de mevcut durumu “Bid‘atçının rivayetinin kabulü hususundaki bütün bu ihtilaflar nazarîdir. Asıl önemli olan râvinin doğru sözlülüğünün, emanete sadakatinin, dinî ve ahlâkî güvenilirliğinin anlaşılmasıdır.” sözüyle ifade etmiştir.³⁴⁸

“Sadûk” kavramı da münekkidler tarafından bid‘at sahibi râvilerin yalancı ve bid‘atine davet eden propagandist kimseler olmadığını ifade etmek üzere kullanılmıştır.³⁴⁹ Güvenilirlik seviyesi birbirinden farklı olan ve Şîîlik, Mürcîlik, Kaderîlik ve İbâzîlik gibi bid‘at mezheplere mensup râvilerin ve örnekleri çok olmamakla birlikte bid‘atine davet ettiği nakledilen râvilerin de “صدق” lafzıyla nitelendikleri görülmüştür.

---

³⁴⁴ Zehebî, *Mîzânü’l-i‘tidâl*, III, 277.

³⁴⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, I, 140; *el-Mecrûhîn*, III, 64.

³⁴⁶ Süyûtî, *Tedrib*, I, 386; Karahan, *Hadis Râvilerinde Güvenilirlik*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2018, s. 60.

³⁴⁷ İbnü’s-Salâh, *‘Ulûmu’l-hadîs*, s. 115.

³⁴⁸ Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâisü’l-hasîs*, Beyrut, 1424/2004, s. 95.

³⁴⁹ Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, s. 134.

A. Hicrî II. Asır Münekkidlerinin Sadûk Hükümünü Verdiği Râviler

Şu‘be b. el-Haccâc, Mürcî‘, aşırı Şî‘ ve Kaderî olan 3 râviyi, Süfyân b. Uyeyne ise İbâzî olan 1 râviyi doğru sözlü ve güvenilir olduklarını ifade etmek için “صدوق” olarak nitelemiştir.

1. Hammâd b. Ebû Süleymân (ö. 120)

Hammâd b. Ebû Süleymân (ö. 120/738), Irak bölgesinde fikhî düşüncenin ve re‘y hareketinin gelişmesine öncülük eden İbrâhim en-Nehaî’nin önde gelen öğrencilerindendir. Hocası gibi kendisi de Kûfe’de fıkıh ilminin gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Hadis tahsil ettiği hocaları arasında Ebû Vâil Şakîk b. Seleme (ö. 82/701), Enes b. Mâlik (ö. 93/711), Saîd b. el-Müseyyeb (ö. 94/713) ve Hasan el-Basrî gibi seçkin tâbiîn âlimleri vardır. El-A‘meş, Hişâm ed-Destüvâî (ö. 153/770), Süfyân es-Sevrî, Şu‘be b. el-Haccâc ve Hammâd b. Seleme (ö. 167/784) ondan hadis alan kimselerdendir.³⁵⁰

Hocası İbrahim en-Nehaî hayatta iken fetva vermeye başlayan Hammâd b. Ebû Süleyman, hocasının ölümünden sonra Kûfe Mescidi’nde ilim halkasının başına ve fetva makamına geçmiştir. Burada hayatının sonuna kadar fıkıh okutmuştur. Hadis ezberi ve naklinden ziyade re‘y ve fıkıhla meşgul olduğu bilinmektedir. Hocasının izinden giden Hammâd re‘y ile içtihadı, hükümlerin illetlerini ve şâriin maksadını araştırmaya, ayet ve hadisleri bu yönüyle yorumlamaya önem vermiştir.³⁵¹ Hammâd, Mekke yolculuğundan döndüğünde kendisini ziyarete gelenlere “Kûfe ehli Allah’a hamd edin. Atâ b. Ebû Rabâh, Tâvus b. Keysân ve Mücâhid b. Cebr ile karşılaştım, sizin çocuklarınız hatta çocuklarınızın çocukları onlardan daha âlimdir.”³⁵² sözleriyle Hicâz ehlinin meşhur âlimlerini, nasların zahiriyle amel edip illet ve makasîd yönünden re‘ye başvurmamaları sebebiyle eleştirmektedir. Veki‘ b. Cerrâh da “Hammâd

³⁵⁰ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, VII, 270-271.

³⁵¹ Aras, “Hammâd b. Ebû Süleyman”, *DİA*, XV, 484-486.

³⁵² İbn Abdülber, *Câmiu beyâni’l-ilm ve fazlihî*, Suûdi Arabistan: Dâru İbni’l-Cevzî, 1414/1994, II, 1095.

olmasaydı Kûfeliler fıkıhsız kalırdı.”³⁵³ ifadesiyle onun yaşadığı dönemde fıkıh ilmi açısından seçkin konumuna işaret etmiştir.

Hammâd b. Ebû Süleyman hakkında hadisçilerin eleştirileri ise rivayetlerinde hata yapması, hafızasının zayıf olması, Mürciî olması, re’yine göre hüküm vermesi sebeplerine dayanmaktadır.³⁵⁴ Bir hadisi bazen mürsel bazen mevsul rivayet etmesi sebebiyle rivayetlerinde ihtilâfa düştüğü nakledilmiştir.³⁵⁵ İbn Adî, Hammâd’ın hocası İbrahim en-Nehaî’den çokça müsned ve maktû hadis rivayet ettiğini ve bu hadislerin içerisinde teferrüd ettiği hadislerin olduğunu söylemiştir.³⁵⁶ Osman el-Bettî (ö. 143/760) ise “Hammâd, re’yini söyleyince isabet ederdi, İbrâhim’den rivayette bulununca hata ederdi.” demiştir. Ebû Hâtim “Sadûktur hadisiyle ihticâc edilmez, fıkıh konusunda müstakimdir ancak kendisine âsâr geldiğinde karıştırır.”³⁵⁷ değerlendirmesiyle Hammâd b. Ebû Süleymân’ın sözüne güvenilir biri olmakla birlikte hadisçi yönünün fıkıhtaki kadar güçlü olmadığını dile getirmiştir. İmam Mâlik’in “İraklılar deyince aklımıza Basralılar gelirdi. Kûfe’de de Alkame, Esved ve Şüreyh gibi âlimler vardı. Hammâd adında biri ortaya çıktı. Din adına itiraz ederek din hakkında re’yi ile konuşur.”³⁵⁸ değerlendirmesi de Hammâd’ın Ehl-i hadis tarafından tenkide maruz kaldığını göstermektedir.

İbn Hibbân, Hammâd b. Ebû Süleymân’ın rivayetlerinde hata yaptığını, mürciî olduğunu ve Halku’l-Kur’ân görüşünü savunmadığını söylemiştir.³⁵⁹ Şu‘be b. el-Haccâc’a Hammâd b. Ebû Süleymân hakkında mürciî olduğu halde neden ondan hadis rivayet ettiği sorulunca, Şu‘be “صدوق اللسان” diye yanıtlamıştır.³⁶⁰ Yahyâ b. Maîn’in ve Nesâî’nin de onun hakkında “ثقة، مرجعي”³⁶¹ şeklinde değerlendirmede bulunması, Hammâd’ın mensubu olduğu bid‘at düşüncenin râvinin güvenilirliğine zarar vermediğini ifade etmektedir. Hammâd’ın hadis rivayetlerinde bazı zayıflıklar bulunsa

³⁵³ Tirmizî, *el-Câmiu’s-sahîh*, I, 281.

³⁵⁴ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, III, 542.

³⁵⁵ Dârekutnî, *el-İlelü’l-vâride fi’l-ehâdisi’n-Nebeviyye* (thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah es-Selefi), Riyad: Dâru’t-Taybe, 1405/1986, XIV, 263.

³⁵⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 8.

³⁵⁷ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, III, 147.

³⁵⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 8.

³⁵⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV, 160.

³⁶⁰ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, I, 137.

³⁶¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 17.

da münekkidler tarafından güvenilir biri kabul edildiği anlaşılmaktadır. Hammâd b. Ebû Süleymân'dan çok sayıda hadis rivayet eden ve onun önde gelen talebelerinden olan Şu'be b. el-Haccâc, “صدوق اللسان” ifadesiyle hocasının güvenilir ve rivayetleriyle ihticâc edilebilir bir kimse olduğunu dile getirmiştir.

Hammâd b. Ebû Süleymân'ın *Kütüb-i Sitte*'de daha çok “Tatbîk”, “Talâk” ve “Eşribe” bölümlerinde rivayetlerinin yer aldığı tesbit edilmiştir.

2. Câbir b. Yezîd el-Cu'fî (ö. 128)

Hicrî II. asırda “sadûk” lafzının zayıf ve ehl-i bid'at bir râvi hakkında kullanımına Câbir b. Yezîd el-Cu'fî (ö. 128/745) örnek olarak verilebilir. Şa'bî (ö. 104/722), İkrime (ö. 104/722), Sâlim b. Abdullah (ö. 106/725), Tâvus b. Keysân (ö. 106/725) ve Atâ b. Ebû Rebâh (ö. 114/732) hadis aldığı hocalarındandır. Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770), Şu'be b. el-Haccâc (ö. 160/776), Süfyân es-Sevrî ve Süfyân b. Uyeyne kendisinden rivayette bulunan kişiler arasındadır.³⁶²

Hakkındaki değerlendirmeler hadis âlimlerinin onun rivayetlerine ihtiyatla yaklaştıklarını hatta zayıf kabul ettiklerini göstermektedir. Süfyân es-Sevrî, Câbir b. Yezîd'in biri bana şöyle rivâyet etti yahut birinden şöyle işittim dediği hadisler dışında “قال” diyerek naklettiği hadislerde tedlis yaptığını söylemiştir.³⁶³ Yahyâ b. Saîd el-Kattân ve Abdurrahmân b. Mehdî ondan hadis almayı bırakmışlardır. Hocası Şa'bî'nin “Ey Câbir, ölünce arkandan Allah Resûlü'ne yalan isnat etmekle itham edileceksin.” demesinin üstünden çok geçmeden Câbir b. Yezîd yalancılıkla itham edilmiştir.³⁶⁴ Ebû Hanîfe de “Câbir el-Cu'fî'den daha yalancı biriyle karşılaşmadığını”³⁶⁵ söylemiştir. Cüzcanî'nin “كذاب”³⁶⁶ olarak değerlendirdiği Câbir b. Yezîd hakkında Yahyâ b. Maîn ise “Onda hadis namına bir şey yoktur. Haccâc (b. Ertât) ondan daha hayırlıdır.” ifadesini kullanmıştır.³⁶⁷

³⁶² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, IV, 466-467.

³⁶³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 333.

³⁶⁴ Buhârî, *Duafâü's-sağîr* (thk. Mahmud İbrahim Zayed), Halep: Dâru'l-Va'y, 1396/1976, s. 25.

³⁶⁵ İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*, I, 69.

³⁶⁶ Cüzcanî, *Ahvâlü'r-ricâl*, s. 55.

³⁶⁷ Yahyâ b. Maîn, *Süâlâtü İbni'l-Cüneyd*, s. 403.

Câbir b. Yezîd, Hz. Ali'nin rec'atine inanan Sebeî kimselerden olduğu için tenkit edilmiştir.³⁶⁸ İclî'ye göre o, zayıf ve teşeyyu'da aşırıya gitmiştir biridir.³⁶⁹ Nesâî ve Müslim ise Câbir b. Yezîd'i metrûk kabul etmişlerdir.³⁷⁰ Zehebî'ye göre “Şîî âlimlerden biri”³⁷¹, İbn Hacer'e göre “zayıf ve Râfızî”³⁷² şeklinde değerlendirilen Câbir b. Yezîd'in aşırı Şîî eğilimler taşımasından dolayı âlimlerin geneli tarafından tenkit edildiği anlaşılmaktadır. Câbir b. Yezîd hakkındaki Şîîlik ithamları Şîî ricâl kitapları tarafından da doğrulanmaktadır.³⁷³

Câbir hakkında az olmakla birlikte ta'dîl ifadeleri de bulunmaktadır. Dârekutnî “İmamlardan hadis rivayet ettiğinde sâlih bir kimse” olduğunu söylemiştir.³⁷⁴ Şu'be b. el-Haccâc ise hocası Câbir b. Yezîd hakkında “حدثنا، أخبرنا، سمعت” dediğinde insanların en güveniliridir.”³⁷⁵ demiş ve “صدق في الحديث”³⁷⁶ ifadesini kullanmıştır. Veki' bir mecliste Şu'be b. el-Haccâc'ın Câbir'in hadislerini naklettiğini görünce “Sana ne oluyor, şu şu kimseden hadis almayı terkettin de Câbir'den hadis rivayet ettin?” deyince Şu'be “O kendisinden müstağni kalamayacağımız şeyler rivayet ediyor.”³⁷⁷ ifadesiyle Câbir b. Yezîd'in rivayetlerinin kendi nazarındaki kıymetini dile getirmiştir. Şu'be b. el-Haccâc'ın Câbir b. Yezîd'i aralarındaki hoca-talebe ilişkisinden dolayı daha yakından tanıdığı ve onun hakkındaki kanaatinin olumlu yönde olduğu anlaşılmaktadır. Şu'be b. el-Haccâc, aşırı Şîî eğilimler sebebiyle tenkit edilen Câbir b. Yezîd'in rivayetlerinde doğru sözlü, yalan söylemeyen bir kimse olduğunu belirtmek için hakkında “صدق” ifadesi kullanılmıştır. Buhârî ve Nesâî dışındaki *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin Câbir b. Yezîd'in rivayetlerini eserlerinde zikrettiği ve bu rivayetlerin daha ziyade ibadetler ve ahkâm konularında olduğu tesbit edilmiştir.

---

³⁶⁸ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 209.

³⁶⁹ İclî, *es-Sikât*, I, 264.

³⁷⁰ Nesâî, *ed-Duaî ve'l-metrûkîn*, 28; Müslim, *el-Künâ ve'l-esmâ* (thk. Abdurrahim Muhammed Ahmed el-Kaşkarî), Medine: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, 1404/1984, II, 725.

³⁷¹ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, I, 379.

³⁷² İbn Hacer, *Takrîb*, s. 137.

³⁷³ Câbir b. Yezîd hakkında Şîî kaynaklarındaki değerlendirmeler için bk. Topgöl, “*Hadis Râvilerinde Şîîlik Eğilimi*”, s. 94-95.

³⁷⁴ Dârekutnî, *ed-Duaî ve'l-metrûkîn* (thk. Abdurrahim Muhammed Kaşkarî), Medine, 1404/1984, I, 261.

³⁷⁵ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, I, 379.

³⁷⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, III, 369.

³⁷⁷ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 209.

3. Velîd b. Kesîr el-Mahzûmî el-Kûfî (ö. 151)

Medine ehlinden olup Kûfe’de yaşayan Velîd b. Kesîr el-Mahzûmî el-Kûfî (ö. 151/768), Nâfi‘ (ö. 117/735), Amr b. Şuayb (ö. 118/736) ve Vehb b. Keysân (ö. 127/744)’ın da aralarında bulunduğu pek çok kişiden hadis rivayet etmiştir. Süfyân b. Uyeyne, İbrahim b. Sa‘d ez-Zührî (ö. 182/798) ve Hammâd b. Üsâme b. Zeyd (ö. 200/815) ondan hadis nakleden bazı muhaddislerdendir.³⁷⁸

İbâzî olduğu bilinmekle birlikte münekkidlerin güvenilir kabul ettikleri bir râvidir. Yahyâ b. Maîn’in “ليس به بأس” ve “ثقة” olarak değerlendirdiği râvi hakkında Sâcî de güvenilir bir râvi olduğuna işaret ederek “صدوق، ثبت، يحتج به” demiştir.³⁷⁹ İbn Hibbân, zabt bakımından durumunu “Bir hadisi ezberledi mi onu iyice bellerdi” sözüyle ifade etmiştir.³⁸⁰ Hakkındaki ehl-i bid‘at olduğuna dair değerlendirmeler ta‘dîl değerlendirmeleriyle beraber zikredilmiştir. Süfyân b. Uyeyne “O İbâzîdir, ancak sadûktur.”³⁸¹, Ebû Dâvûd es-Sicistânî ise “Sikadır ancak İbâzîdir”³⁸² değerlendirmelerinde bulunmuştur. Zehebî “sika” bir râvi olduğunu söylerken³⁸³ İbn Hacer de “Sadûktur, megâzîyi bilmektedir ve Hâriciyye görüşüne mensup olmakla itham edilir.”³⁸⁴ ifadelerini kullanmıştır. Velîd b. Kesîr’in ehl-i bid‘ate nisbet edilmesine rağmen bid‘at görüşünde aşırıya giden birisi olmadığı, hadis âlimlerinin “ثقة”, “صدوق” gibi ta‘dîl lafızlarıyla değerlendirdiği güvenilir bir râvi olduğu anlaşılmaktadır. *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin tamamı onun rivayetlerine kitaplarında yer vermişlerdir. Muhtelif konularda nakledilen rivayetlerinin yoğunluklu olarak ise ibadetlerle ilgili kısımlarda yer aldığı görülmüştür.

4. Muhammed b. Râşid el-Mekhûlî (ö. ?)

Muhammed b. Râşid el-Mekhûlî el-Huzâî ed-Dımaşkî (ö. ?), aslen Şamlıdır ancak Basra’da ikamet etmiştir. Mekhûl b. Ebû Müslim, Amr b. Ubeyd ve Süfyân es-

³⁷⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXI, 73-74.

³⁷⁹ Yahyâ b. Maîn, *et-Târih* (Dârimî), I, 221; Yahyâ b. Maîn, *et-Târih* (Dûrî), IV, 240; Yahyâ b. Maîn, *et-Târih* (Dûrî), IV, 240.

³⁸⁰ İbn Hibbân, *Meşâhîru ‘ulemâi’l-emsâr*, s. 220.

³⁸¹ Ukaylî, *Duafâü'l-kebîr*, IV, 320.

³⁸² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, VII, 64.

³⁸³ Zehebî, *el-Muğnî fi'd-duafâ* (thk. Nûreddîn İtr), Katar: İdâretü İhyâi't-Türâs, ts, II, 724.

³⁸⁴ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 1041.

Sevrî hadis aldığı hocalarındandır. Abdullah b. el-Mübârek, Bakiyye b. el-Velîd, Yahyâ b. Saîd el-Kattân ve Abdürrezzak b. Hemmâm (ö. 211/826) kendisinden rivayette bulunan bazı muhaddislerdir.³⁸⁵

Güvenilir olmakla birlikte ehl-i bid‘at olmakla itham edilen Muhammed b. Râşid’in rivayetleri hususunda münekkidler farklı görüşlere sahiptirler. Şu‘be b. el-Haccâc Muhammed b. Râşid’den hadis almadığını, onun sadûk olduğunu ancak Şîî yahut Kaderî olduğunu söylemiştir.³⁸⁶ Bir başka yerde ise Mu‘tezilî yahut Râfizî olması sebebiyle ondan hadis alınmaması gerektiğini vurgulamıştır.³⁸⁷ Daha önce zikrettiğimiz üzere ehl-i bid‘at olmasına rağmen Hammâd b. Ebû Süleymân ve Câbir b. Yezîd’den hadis alınmasında sakınca görmeyen Şu‘be, Muhammed b. Râşid konusunda müteşeddid bir tavır sergilemiştir. Şu‘be’nin propagandist bir râvi olmamasına rağmen Muhammed b. Râşid’den hadis almadığını ifade etmesi, onun Şîî, Mürciî, Kaderî veya Rafizî râvilerin her birinde farklı tavır sergilediği, Kaderî veya Râfizî râvilerden hadis almayarak ehl-i bid‘at râvi grupları arasında ayrıma gittiği şeklinde yorumlanabilir.³⁸⁸

Muhammed b. Râşid hakkında Şu‘be’nin değerlendirmelerinin yanı sıra Yahyâ b. Saîd el-Kattân onun Şîî ve Kaderî olduğunu ve hadisinde bir beis olmadığını söylemiştir.³⁸⁹ Abdurrahman b. Mehdî ise kendisine Muhammed b. Râşid’in “Kaderî” olduğu ve bazı kimselerin ondan hadis almayı kerih gördüğü söylendiğinde o bu duruma sinirlenerek “Kaderî olması onun hadislerine zarar vermez” diyerek itiraz etmiştir. Sâcî’den nakledildiğine göre ise Muhammed b. Râşid, yalnızca Kaderî olması sebebiyle eleştirilmiştir.³⁹⁰ Ehl-i bid‘at râvi gruplarından hadis rivayetinde bulunma konusunda münekkidlerin birbirlerinden farklı tutumlara sahip olduğu görülmektedir.

Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel’e göre Muhammed b. Râşid sika bir râvidir.³⁹¹ Cûzcânî pek çok bid‘atle ilişkisi olduğunu ancak hadisinde doğruluğu

---

³⁸⁵ Zehebî, *Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ*, VII, 343.

³⁸⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, II, 504; Ukaylî, *ed-Duafâ*, IV, 65.

³⁸⁷ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, IV, 493.

³⁸⁸ Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 131.

³⁸⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 418.

³⁹⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 160.

³⁹¹ Yahyâ b. Maîn, *et-Târih* (Dûrî), IV, 465; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, II, 504.

araştıran bir râvi olduğunu söylemiştir.³⁹² Ebû Hâtım'e göre ise “صدوق، حسن الحديث”³⁹³ Bununla birlikte İbn Hibbân, münker rivayetlerinin fazla olması sebebiyle rivayetleriyle ihticâc edilmediğini,³⁹⁴ Dârekutnî ise hadislerinin i'tibâr için yazılabileceğini ifade etmiştir.³⁹⁵ İbn Hacer'in “Sadûktur, vehme düşerdi ve Kaderî olmakla itham edilmiştir.”³⁹⁶ ifadesi münekkidlerin değerlendirmelerinin genel bir özeti mahiyetindedir.

Şu'be b. el-Haccâc'ın diğer münekkidlere nisbetle Muhammed b. Râşid'e karşı daha müteşeddid bir tutuma sahip olduğu anlaşılmaktadır. Şu'be b. el-Haccâc ve İbn Hacer'in “صدوق” olarak değerlendirdiği Muhammed b. Râşid'in Şîî yahut Kaderî görüşlere nisbet edilse bile aşırı görüşlere sahip olmayan, mezhebinin propagandasını yapmayan, hadiste doğruluğu arayan ve güvenilir kişiliğe sahip biri olduğu sonucuna ulaşılabilir. Muhammed b. Râşid'in rivayetleri *Kütüb-i Sitte* içerisinde “Diyetler” bölümünde yoğunluklu olarak geçmektedir.

B. Hicrî III. Asır Münekkidlerinin Sadûk Hükümünü Verdiği Râviler

Yahyâ b. Maîn'in “sadûk” olarak nitelendirdiği dört râvi Mürciilik'e, bir râvi Kaderiyye'ye nisbet edilirken yedi râvinin aşırı Şîîlik eğilimi bulunmaktadır. Söz konusu râviler içerisinde güvenilir ve zayıf olanlar vardır. Üstelik bid'atinde aşırıya giden, bid'at görüşlerinin propagandasını yapan 3 râvinin de “صدوق” lafzıyla nitelendiği görülmektedir.

Ahmed b. Hanbel ircâya nisbet edilen 4 râviyi “صدوق” lafzıyla değerlendirmiştir. Bu râviler içerisinde güvenilir ve zayıf olanlar bulunmaktadır. Ahmed b. Hanbel'in ehl-i bid'at râviler için “صدوق” lafzını az kullanması, böylesi râvileri bir ta'dîl lafzıyla değerlendirmekten imtina ettiği anlamına gelebilir. Aşırı Şîî eğilimli yahut mezhebinin propagandasını yapan dâî râvileri Yahyâ b. Maîn “صدوق” lafzıyla

³⁹² Cûzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl*, s. 278.

³⁹³ İbn Ebû Hâtım, *el-Cerh*, VII, 253.

³⁹⁴ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 253.

³⁹⁵ Dârekutnî, *Süâlatü'l-Berkânî li'd-Dârekutnî* (thk. Abdurrahim Muhammed Ahmed el-Kaşkarî), Lahor, 1404/1983, s. 59.

³⁹⁶ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 478.

değerlendirirken, Ahmed b. Hanbel'in böyle bir kullanımının bulunmamaktadır. Fakat Ahmed b. Hanbel'in sadece Mürciî râvileri “صدق” olarak değerlendirmesi onun ehl-i bid'at konusunda daha hassas olduğu³⁹⁷ ve Mürciîlik'in râvinin hadis ilmindeki şöhretine diğer mezhepler kadar zarar vermediği görüşünde olduğu kanaatindeyiz.

1. Ali b. Ğurâb el-Fezârî el-Kûfî (ö. 184)

Ebû'l-Hasan Ali b. Ğurâb el-Fezârî el-Kûfî (ö. 184/800), Eş'as b. Abdülmelik (ö. 142/759), Hişâm b. Urve (ö. 145/762), el-A'meş (ö. 147/764) ve Süfyân b. Uyeyne'den hadis rivayet etmiştir. Mervân b. Muâviye (ö. 193/808), Ahmed b. Hanbel ve Ammâr b. Hâlid el-Vâsıtî (ö. 260/873) ondan hadis nakleden kişilerdendir.³⁹⁸

Güvenilirliği hususunda hadis âlimlerinin ihtilafa düştükleri, Şîlik eğilimi olan ve tedlis yapması sebebiyle rivayetlerinde hatalar bulunan biridir. Hakkındaki ta'dîl ifade eden görüşleri şöyle sıralamak mümkündür. Yahyâ b. Maîn, Ali b. Ğurâb hakkında “Onda bir beis yoktur ve Şîî olmasına rağmen yalan söyleyen biri değildir.”, “صدق” ve “ثقة” olduğu şeklinde birbirinden farklı değerlendirmelerde bulunmuştur.³⁹⁹ Ahmed b. Hanbel'e Ali b. Ğurâb hakkında sorulunca hakkında çok bilgisi olmadığını, onun bir meclisinde bulunduğunu ve tedlis yaptığına şahit olmasına rağmen “sadûk ve hadislerinin sıdk ehlinin hadislerinden”⁴⁰⁰ olduğunu nakletmiştir.⁴⁰¹ Ebû Zür'a da onun hakkında “صدق” ifadesini kullanmıştır.⁴⁰² Söz konusu ifadeler Ali b. Ğurâb'ın güvenilir birisi olduğunu düşündürse de aksini ifade eden bazı cerh lafızları da nakledilmiştir. Ebû Dâvud'dan nakledildiğine göre Ali b. Ğurâb zayıf biridir ve insanlar ondan hadis almayı terk etmişlerdir.⁴⁰³ İbn Hibbân'a göre ise Ali b. Ğurâb teşeyyu'da aşırıya gitmiş

³⁹⁷ Nitekim Ahmed b. Hanbel'in, Halife Me'mûn (ö. 218/833) Halku'l-Kur'ân ile ilgili dönemin bilginlerini sorguya çektiğinde, ölüm korkusuyla Kur'ân'ın mahluk olduğunu söylediği için en yakın arkadaşı, aynı zamanda dönemin en önde gelen muhaddislerinden Yahyâ b. Maîn'e küsmüş olduğu ve onu da kendisinden hadis alınmayacaklar arasında zikrettiği nakledilmiştir. (Zehebî, Siyer, XI, 86; Mihne sürecinin Ahmed b. Hanbel üzerindeki etkisi için bk. Muhammed Sadık Özbek, *Yahya b. Maîn ile Ahmed b. Hanbel'in Râviler Hakkındaki Görüş Farklılıkları*, (yüksek lisans tezi, 2019), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 49- 52.

³⁹⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXI, 95.

³⁹⁹ Yahyâ b. Maîn, *Süalâtü İbni'l-Cüneyd*, s. 488; Yahyâ b. Maîn, *et-Târih* (Dârimî), s. 177; Yahyâ b. Maîn, *et-Târih* (Dûrî), III, 269.

⁴⁰⁰ Merrûzî, *el-İlel*, s. 73.

⁴⁰¹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, III, 297; *Mevsû'atü akvâli'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, III, 50.

⁴⁰² İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VI, 200.

⁴⁰³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XIII, 502.

biridir. Rivayetlerinde çokça hata, maktûb isnadlar, bazı mevzû hadisler bulunmaktadır ve bu sebeplerden dolayı onunla ihticâc edilmemelidir.⁴⁰⁴ Dârekutnî ve İbn Adî, Ali b. Ğurâb'ın naklettiği hadislerde çokça ferd ve garîb hadis bulunması sebebiyle hadislerinin i'tibâr amacıyla yazılabileceğini söylemiştir.⁴⁰⁵ İbn Hacer ise "Sadûktur, tedlis yapardı ve Şîlik eğilimine sahipti."⁴⁰⁶ değerlendirmesiyle sahip olduğu adâlet ve zabt kusurlarıyla birlikte doğru sözlü, güvenilir bir kimse olduğunu ifade etmiştir.

Bu değerlendirmelerden yola çıkarak Ali b. Ğurâb'ın "صدوق" terimiyle değerlendirilen zayıf bir râvi olduğu anlaşılmaktadır. *Kütüb-i Sitte* müelliflerinden Nesâî ve İbn Mâce, Ali b. Ğurâb'ın rivayetlerini "Nikah", "Rehinler", "Zînet" konularında zikretmişlerdir.⁴⁰⁷

2. Muhammed b. Müyesser el-Cu'fî (ö.?)

Ebû Sa'd Muhammed b. Müyesser es-Sâğânî el-Cu'fî, Bağdat'ta ikamet etti. Hişâm b. Urve (ö. 146/763), İbn Cüreyc (ö. 150/767), Süfyân es-Sevrî, Ebû Hanîfe ve Ebû Ca'fer er-Râzî'den (ö. ?) hadis aldı. Ahmed b. Hanbel ve Ebû Bekir b. Ebû Şeybe ondan hadis alan kişilerdendir.⁴⁰⁸ Vefat tarihi hakkında kaynaklarda bir bilgi bulunmamakta ancak hoca-talebe ilişkilerinden hicrî II. asrın sonu ile III. asrın başlarında vefat etmiş olabileceği anlaşılmaktadır.

İbn Adî onun rivayetlerinde apaçık zayıflık olduğunu⁴⁰⁹, Buhârî ise hadislerinde ızdırab olduğunu söylemiştir.⁴¹⁰ Yahyâ b. Maîn ve Dârekutnî'nin "ضعيف"⁴¹¹; Nesâî'nin "متروك الحديث"⁴¹² olarak değerlendirdiği râvi hakkında İbn Hibbân "İsnadları birbirine karıştırır, sikalara muvâfakât ettiği hadisler dışında onunla ihticâc edilmez" demiştir.⁴¹³ Yahyâ b. Maîn'in onun hakkında "Cehmî'dir, hiçbir değeri yoktur,

⁴⁰⁴ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 105.

⁴⁰⁵ Dârekutnî, *Süâlatü'l-Berkânî*, s. 52; İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 353.

⁴⁰⁶ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 404.

⁴⁰⁷ İbn Mâce, *Rehinler*, 16; Nesâî, *Nikah*, 36; *Zînet*, 40.

⁴⁰⁸ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VIII, 105.

⁴⁰⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, VII, 462.

⁴¹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 453.

⁴¹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 453; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ*, III, 103.

⁴¹² Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 93.

⁴¹³ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 271; İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 484.

şeytanın biridir” şeklinde ağır ifadeleri de bulunmaktadır.⁴¹⁴ Münekkidlere değerlendirilmeleri ile birlikte İbn Hacer’in “zayıftır, ircâya nisbet edilir.”⁴¹⁵ şeklindeki ifadesi göz önünde tutulduğunda Muhammed b. Müyesser’in rivayetlerinde zayıflık bulunan, Mürciî görüşlere sahip cerh edilen bir râvi olduğu anlaşılmaktadır.

Ahmed b. Hanbel’e Muhammed b. Müyesser’den hadis alıp almadığı sorulunca “Sadûktur ancak Mürciîdir, ondan hadis yazdım”⁴¹⁶ diyerek onun doğru sözlülüğünü vurgulamıştır. Ebû Zür’a ise “Mürciî idi yalan söylemezdi.”⁴¹⁷ değerlendirmesiyle kasten yalan söylemekten imtina eden güvenilir bir insan olduğunu ifade etmektedir. Ahmed b. Hanbel’in Mürciî görüşleri olan ve zayıf bir râvi olan hocası Muhammed b. Müyesser hakkında sadûk ifadesini “kasten yalan söylemeyen güvenilir bir kimse” mânâsında kullandığı anlaşılmaktadır.

Kütüb-i Sitte müelliflerinden Tirmizî, Muhammed b. Müyesser’in rivayetlerine eserinin “Tefsîru’l-Kur’ân” ve “Libâs” bölümlerinde yer vermiştir.⁴¹⁸

3. Şebâbe b. Sevvâr el-Fezârî el-Medâinî (ö. 206)

Ebû Amr Şebâbe b. Sevvâr el-Fezârî el-Medâinî (ö. 206/821), aslen Horasanlıdır, Mekke’de yaşamıştır. Şu’be b. el-Haccâc, Muğîre b. Müslim (ö. ?), İbn Ebû Zi’b (ö. 159/776) ve Leys b. Sa’d (ö. 175/791)’dan hadis almıştır. Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, Ali b. el-Medînî, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe (ö. 235/849) ve Ahmed b. el-Fürât (ö. 258/871) ondan hadis alan isimlerdendir.⁴¹⁹

Mürciî düşüncelerinin propagandasını yaptığı için insanların onu zemmettiği nakledilen⁴²⁰ Şebâbe b. Sevvâr el-Fezârî el-Medâinî hakkında Sâcî “Sadûktur, ircâya davet eder.”⁴²¹, İbn Sa’d “Sikadır, hadiste sâlihu’l-emr bir kimsedir, Mürciî’dir.”⁴²², Ali

⁴¹⁴ Yahyâ b. Maîn, *et-Târih* (Dûrî), IV, 361.

⁴¹⁵ İbn Hacer, *et-Takrîb*, s. 901.

⁴¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *Süâlâtü Ebî Dâvud li’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, I, 359.

⁴¹⁷ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XXVI, 536.

⁴¹⁸ Tirmizî, *Tefsîru’l-Kur’ân*, 92; Libâs, 31.

⁴¹⁹ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, V, 89.

⁴²⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, V, 72;

⁴²¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X, 401; Ebû Zür’a da Mürciî görüşlerinin propagandasını yaptığını söylemiştir. (Ebû Zür’a, *ed-Duafâ*, II, 407.)

⁴²² İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 232.

b. el-Medîni ve İclî “ثقة” ifadesini kullanırken⁴²³; Yahyâ b. Maîn, İbn Şâhin ve Zehebî “صدوق” terimlerini kullanmıştır.⁴²⁴ İbn Adî, hadislerinde bir beis olmadığını, İbn Hacer ise sika, hâfız bir kimse olup ircâya nisbet edildiğini söylemiştir.⁴²⁵

Ta’dîl ifadelerinin yanı sıra Ebû Hâtîm, Şebâbe b. Sevvâr’ın sadûk, hadisi i’tibâr amacıyla yazılır ancak hadisiyle ihticâc edilmez biri olduğunu⁴²⁶, Ahmed b. Hanbel de Mürcî’ olması sebebiyle ondan hadis almadığını söylemiştir.⁴²⁷ Bu durum bid’atinde aşırıya giden râviler konusunda münekkidlerin birbirlerinden farklı hassasiyet seviyelerine sahip olduklarını göstermektedir. Ancak münekkidlerin kanaatlerinden anlaşıldığı üzere Şebâbe b. Sevvâr, Mürcî görüşlere sahip olup bu görüşlerinin propagandasını yapsa da rivayetlerine güvenilir bir kimsedir. Nitekim *Kütüb-i Sitte*’nin tamamında ibadetlerle ilgili bâblarda ve “Nikah”, “Meğâzî”, “Cihad ve Siyer” gibi muhtelif konularda rivayetleri geçmektedir.

4. Hüseyin b. el-Hasen el-Kûfî (ö. 208)

Hüseyin b. el-Hasen el-Eşgar el-Fezârî el-Kûfî (ö. 208/823), Züheyr b. Muâviye, Şerîk b. Abdullah en-Nehâî (ö. 177/793), Hüseyim b. Beşîr (ö. 181/797) ve Süfyân b. Uyeyne’den hadis rivayet etmiştir. Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel ve Amr b. Ali es-Sayrafi (ö. 249/864) de kendisinden hadis nakleden kimselerdendir.⁴²⁸

Aşırı Şîî görüşleri sebebiyle hadis âlimleri tarafından tenkit edilmiştir. Buhârî onun hakkında cerhe delâlet eden “فيه نظر” ifadesini kullanmıştır.⁴²⁹ Ebû Hâtîm, Nesâî ve Dârekutnî “ليس بالقوي”⁴³⁰; Ebû Zûr’a er-Râzî ise “منكر الحديث” olduğunu söylemiştir.⁴³¹ Cüzcânî’nin “hayırlı kimseleri lanetleyen aşırı kimselerdendi”⁴³² ve İbn Hacer’in

⁴²³ İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh*, IV, 392; Moğultay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, VI, 201.

⁴²⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, X, 405; İbn Şâhin, *Târîhu esmâi's-sikât*, s. 114; Zehebî, *el-Kâşif*, I, 477.

⁴²⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, V, 72; İbn Hacer, *Takrîb*, s. 429.

⁴²⁶ İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh*, IV, 392.

⁴²⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, V, 71.

⁴²⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, VI, 367.

⁴²⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, II, 385.

⁴³⁰ İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh*, III, 49; Nesâî, *ed-Duafâ*, s. 33; Dârekutnî, *ed-Duafâ*, II, 150.

⁴³¹ İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh*, III, 49.

⁴³² İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 233; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 336.

“sadûktur, vehme düşerdi ve Şîlikte aşırı biriydi” değerlendirmeleri Hüseyin b. el-Hasan’ın Şîî görüşlerinde ne denli aşırı biri olduğu hakkında fikir vermektedir.⁴³³

Yahyâ b. Maîn ve talebesi İbn Cüneyd arasında geçen şu diyalog da Yahyâ b. Maîn’in Hüseyin b. el-Hasan hakkındaki görüşünü ifade etmektedir. İbn Cüneyd şöyle anlatıyor: Yahyâ b. Maîn, Hüseyin b. el-Hasan’ın şîatü’l-ğâliyeden olduğunu söyledi. Bunun üzerine ben de “hadisi nasıldır” diye sordum. O da “hadisinde bir beis yoktur” dedi. Ben “o sadûk mudur?” deyince, “Evet ondan hadis yazdım” dedi.⁴³⁴ Râvi hakkındaki genel değerlendirmeler, itikâdî eğiliminin rivayetlerinin sıhhatine zarar vererek onun güvenilirliğini düşürdüğü yönündedir. Ancak Yahyâ b. Maîn, râvinin aşırı Şîî biri olmasını rivayetlerinin güvenilirliği hususunda bir engel olarak görmeyerek “sadûk” olduğunu ve ondan hadis aldığını söylemiştir.

Bid‘at görüşleri sebebiyle muhaddislerin tenkit ettiği Hüseyin b. el-Hasan’ın rivayetlerinde zayıflık olmasına rağmen güvenilir ve doğru sözlü olarak değerlendirildiği görülmüştür. *Kütüb-i Sitte* içerisinde Hüseyin b. el-Hasan’ın rivayetleri yer almamaktadır.

5. Abdüsselâm b. Sâlih el-Kureşî (ö. 236)

Ebü’s-Salt Abdüsselâm b. Sâlih el-Kureşî (ö. 236/850), Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795), Abdüsselâm b. Harb, Halef b. Halîfe, Mâlik b. Enes, İsmâîl b. Ayyâş (ö. 181/797), Süfyân b. Uyeyne ve Abdürrezzak b. Hemmâm (ö. 211/826)’e talebelik yapmıştır. Muhammed b. Râfi‘ (ö. 245/859), Muhammed b. İsmâîl el-Ahmesî (ö. 260/873) ve Muâz b. el-Müsennâ (ö. 288/900) kendisinden rivayette bulunan kimseler arasında zikredilebilir.⁴³⁵

Abdüsselâm b. Sâlih, aşırı Şîî eğilimlere sahip olduğu gerekçesiyle münekkidlerin zayıf kabul ettikleri bir râvidir. Ehl-i Beyt’in fazileti hakkında münker hadisler rivayet ettiği için cerh edilmiştir. Nesâî “ليس بثقة” ifadesiyle güvenilir birisi

⁴³³ İbn Hacer, *Takrîbü’t-Tehzîb*, s. 166.

⁴³⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 337.

⁴³⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 321.

olmadığını ifade etmiştir.⁴³⁶ İbn Hibbân onun Ehl-i Beyt ve Hz. Ali'nin faziletleriyle ilgili garîb rivayetler naklettiğini, tek başına rivayet ettiği hadislerle ihticâc edilemeyeceğini söylemiştir.⁴³⁷ Ebû Hâtim de “O bana göre sadûk değildir, zayıftır.” demiştir.⁴³⁸ Abdüsselâm b. Sâlih'in Şiilik eğiliminin ne denli fazla olduğu ile ilgili Ukaylî “Pis bir Râfîzî idi.” ve Zehebî “aşırı derecede zayıftır, Şîi'dir.” demişlerdir.⁴³⁹ İbn Şâhin ve İbn Hacer ise “Sadûktur, sikadır ancak kendisinde Şiilik eğilimi vardır.” ifadesini nakletmişlerdir.⁴⁴⁰

Abdüsselâm b. Harb hakkında Yahyâ b. Maîn'in “ثقة صدوق” olduğunu ancak Şia'dan olduğunu (teşeyyu') söylemesi⁴⁴¹, ehl-i bid'at konusunda mutedil bir yaklaşıma sahip olup, bid'at görüşleri aşırı olan râviler hakkında da “ثقة” ve “صدوق” terimlerini kullandığını düşündürmektedir.

Abdüsselâm b. Sâlih'in *Kütüb-i Sitte* içerisinde yalnızca *Sünen-i İbn Mâce*'de bir rivayeti geçmektedir. Bu rivayet de zayıf kabul edilmiştir.⁴⁴²

V. SADÛK RÂVİLERİN DÖNEMSEL VE BÖLGESEL OLARAK DAĞILIMI

Hicrî II. asırda sadûk kavramını kullanmada öne çıkan münekkîd Şu'be b. el-Haccâc'tır. Şu'be b. el-Haccâc vefat tarihleri hicrî 120 ile 171 arasında değişen 10 tane râvi hakkında sadûk kavramını kullanmıştır. Bu râvilerin 3'ü sika mertebesinde, 1'i güvenilir olmakla beraber zabtında birtakım kusurlar bulunan, 3'ü rivayetleri i'tibâr amacıyla yazılabilen zayıf râvi, 3'ü de ehl-i bid'ate nisbet edilen râvilerdir. Ehl-i bid'at olmakla itham edilen râvilerin 2'si güvenilir 1 tanesinin ise zayıf olduğu göz önüne alınınca Şu'be b. el-Haccâc'ın sadûk olarak nitelediği 7 râvinin güvenilir, 3 tanesinin ise zayıf olduğu görülmüştür. Zayıf râvilerden Câbir b. Yezîd el-Cu'fî (ö. 128/745) ve Muhammed b. İshâk b. Yesâr el-Medenî el-Kûfî (ö. 151/768) ise Şu'be b. el-Haccâc'ın

⁴³⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVIII, 73.

⁴³⁷ İbnü'l-Cevzî, *ed-Duafâ ve'l-Metrûkîn*, II, 106.

⁴³⁸ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh*, VI, 48.

⁴³⁹ Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 70; Zehebî, *el-Kâşif*, I, 653.

⁴⁴⁰ İbn Şâhin, *Târîhu esmâi's-sikât*, s. 156; İbn Hacer, *Takrîb*, s. 355.

⁴⁴¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XII, 315; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 320.

⁴⁴² İbn Mâce, *İftitâhu'l-kitâb*, 9. (Muhammed Fuâd Abdülbâkî hadisin ittifakla zayıf olduğuna Elbânî ise mevzû' olduğuna hükmetmiştir.)

hadis aldığı hocalarıdır. Buradan hareketle Şu‘be b. el-Haccâc’ın sadûk kavramını güvenilir ve zayıf râviler hakkında kullandığı, kendisiyle hoca-talebe ilişkisi bulunan bazı zayıf râvileri de onların doğru sözlülüğünü ifade etmek için sadûk lafzıyla nitelediği tesbit edilmiştir.

Hicrî II. asrın diğer münekkidlerinin kullanımları incelendiğinde Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Süfyân b. Uyeyne, Ebû Dâvud et-Tayalîsî, Hammâd b. Zeyd’in değerlendirdiği vefat tarihleri hicrî 139’la 201 arasında değişen toplam 8 râviden 5’i sika, 2’si güvenilir olmakla beraber zabt kusurları olan râviler, 1’i de ehl-i bid‘ate nisbet edilen güvenilir bir râvidir.

Şu‘be b. el-Haccâc ve hicrî II. asır münekkidlerinin “sadûk” olarak niteledikleri vefat tarihleri hicrî 120 ile 201 arasında değişen toplam 20 râviden 8’i sika, 3’ü zabt kusurları olan güvenilir râvi, 5’i zayıf râvi, 4’ü ehl-i bid‘at görüşlere nisbet edilen râvilerdir. Ehl-i bid‘at görüşlere nisbet edilen râvilerden 1 tanesi zayıftır.

Sadûk olarak değerlendirilen râviler bölgesel açıdan incelendiğinde hicrî II. asırda sika olup sadûk olarak nitelenen râvilerin büyük çoğunluğunun Basralı, ehl-i bid‘at olmakla itham edilen râvilerin tamamına yakınının ise Kûfeli olduğu tesbit edilmiştir. Dönemin önemli ilim merkezlerinden biri olan Basra’nın sadûk lafzının kullanımında ön plana çıkması Şu‘be b. el-Haccâc’ın orada yaşaması ve değerlendirdiği râvilerin de yoğunluklu olarak Basralı olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Sadûk olarak nitelenen ehl-i bid‘at râvilerin çoğunluğunun Kûfeli olması ise Kûfe’nin siyasi olarak karışık bir bölge olup ehl-i bid‘at râvi sayısının fazla olmasıyla alakalı görülebilir.

Tesbit edilebildiği kadarıyla sadûk teriminin zayıf bir râvi hakkındaki kullanımı ilk olarak hicrî II. asrın ilk yarısında başlamıştır. Buna ek olarak bu asırda kavramın belirli tarihler arasında sadece belli bir güvenilirlik seviyesindeki râvilere delâlet ettiğini söylemek mümkün değildir. Ancak hicrî II. asırda zayıf râvilerin sadûk terimiyle nitelenmesinin hicrî III. asra göre oldukça az olduğu görülmektedir.

Yahyâ b. Maîn’in sadûk lafzıyla nitelediği 89 râvi tesbit edilmiştir. Bu râvilerden 14 tanesi hakkında ricâl kaynaklarında cerh-ta‘dîl bakımından durumlarını

tesbit edeceğimiz bilgiye ulaşamadığımızdan Yahyâ b. Maîn'in kullanımları 75 râvi üzerinden incelenmiştir. Bu 75 râvinin 26 tanesinde sadûk terimi tek başına kullanılırken, 22 râvinin sika lafzıyla beraber “ثقة صدوق” veya “صدوق ثقة” şeklinde, 13 râvinin “لا بأس به”, “ما كان به بأس”, “ليس به بأس”, “لم يكن به بأس” lafızlarıyla beraber, bunun dışındaki râvilerde ise sadûk teriminin “ليس بحجة”, “ليس بالقوي”, “وهو كثير الخطأ” gibi açıklayıcı ifadelerle beraber zikredildiği tesbit edilmiştir.

Yahyâ b. Maîn'in vefat tarihleri hicrî 120 ile 249 arasında değişen 75 râvisinden 25'i sika mertebesinde, 16 tanesi güvenilir ama bazı zabt kusurlarına işaret edilen, 22'si zayıf, 12 tanesi de ehl-i bid'at râvilerdir. Ehl-i bid'at râvilerden 3 tanesinin ise mezhebinin propagandasını yapan dâî kimseler olduğu nakledilmiştir.

Yahyâ b. Maîn'in sadûk teriminin sika mertebesindeki râvilerle delâlet eden kullanımının vefat tarihi hicrî 200 ile 250 arasında çoğunluğu Bağdat'ta ikamet eden râviler içinde yoğunlaştığı görülmüştür. Bu durum Yahyâ b. Maîn'in yaşadığı coğrafyada kendi akranlarından sika mertebesinde olanları “صدوق” lafzıyla nitelediğini göstermektedir. Güvenilir ancak zabt kusurları olan râvilerin tarihsel ya da bölgesel olarak yoğunlaştığı bir aralık tesbit edilmemiş olup hicrî II. asrın başından itibaren hicrî III. asrın ilk yarısına kadar her dönemde kullanıldığı görülmüştür.

Yahyâ b. Maîn'in “sadûk” kavramını zayıf râviler hakkında kullanımları vefat tarihi hicrî 140 ile 190 arasında olan râvilerde yoğunlaşmıştır. Bu Yahyâ b. Maîn'in sadûk kavramıyla zayıf râvileri nitelemesinin nisbeten daha erken dönemlerde olduğunu göstermektedir. Ehl-i bid'at râvilerin herhangi bir dönemde yoğunluk arz ettiği tesbit edilememiş olup, vefat tarihi hicrî 190 ile 220 arasındaki değişen râvilerde yoğunlaşmıştır. 11 ehl-i bid'at râvinin 6'sının Kufeli oluşu, ehl-i bid'at râvi ve Kûfe ilişkisini cerh-ta'dîl lafızları üzerinden okumamızı sağlamaktadır.

Ahmed b. Hanbel'in sadûk terimiyle nitelediği vefat tarihi 140'lı yıllar ile 258 arasında değişen 34 râvi tesbit edilmiştir. Bu 34 râvinin 14'ü sika râvi mertebesinde, 9'u güvenilir olmakla birlikte zabt kusurları olan, 7'si zayıf, 4'ü de ehl-i bid'at râvilerdir. Ehl-i bid'at râvilerin Mürciî oldukları ve içlerinde mezhebinin propagandasını yapan dâî râvi bulunmadığı tesbit edilmiştir. Râvilerin 10'u hakkında sadûk terimi tek başına,

12'sinde sika ve sadûk terimlerinin beraber zikredilmesiyle, geri kalanlarda “صالح”, “متقن”, “فيه غفلة”, “لا يقيم الإسناد” gibi açıklayıcı ifadelerle beraber kullanılmıştır.

Ahmed b. Hanbel'in vefat tarihi hicrî 214 ile 258 arasında değişen 6 sika râviyi, vefat tarihi 193-222 arasında değişen 5 güvenilir ancak zabt kusurları olan râviyi, vefat tarihi 151-184 arasında değişen 5 zayıf râviyi “صدوق” olarak nitelediği tesbit edilmiştir. Ahmed b. Hanbel de Yahyâ b. Maîn gibi kendi akranı olan sika râvileri sadûk olarak nitelerken daha erken dönemde yaşayan zayıf râviler hakkında sadûk kavramını kullanmıştır. Ahmed b. Hanbel'in sadûk lafzıyla nitelediği sika mertebesindeki râvilerin büyük oranda Basralı râviler olduğu tesbit edilmiştir. Bu durumun Ahmed b. Hanbel'in yaşadığı coğrafya olmasıyla alakalı olduğu düşünülmektedir.

Aşırı Şîî eğilimli yahut mezhebinin propagandasını yapan dâî râvilerin Yahyâ b. Maîn tarafından “صدوق” lafzıyla değerlendirilmesi ancak Ahmed b. Hanbel'in böyle bir kullanımının bulunmaması, yalnızca Mürciî râvileri “صدوق” olarak değerlendirmesi Ahmed b. Hanbel'in ehl-i bid'at konusunda daha hassas olduğunu düşündürmektedir.⁴⁴³ Ahmed b. Hanbel'in “صدوق” olarak nitelediği ehl-i bid'at râvilerin Kûfe ile bir ilişkisi kurulamamıştır.

VI. SADÛK RÂVİLERİN *KÛTÛB-İ SİTTE* RİVAYETLERİ

Bir râviye ait rivayetin *Sahîhayn*'da yer alması râvinin tevsiki açısından çok önemli kabul edilmiş ve râvinin rivayetlerinin diğer *Kûtüb-i Sitte* eserlerinde yer alması da râvinin güvenilirliğine dair olumlu bir referans olmuştur. Sadûk olarak nitelenen râvilerin *Kûtüb-i Sitte*'de yer alan rivayetlerinin sayılarını bildiren tablo, farklı güvenilirlik seviyelerine sahip olup sadûk kavramıyla değerlendirilen râvilerin *Kûtüb-i Sitte* râvisi olup olmadığını, sadûk râvilerin *Kûtüb-i Sitte*'de rivayetlerinin yer alma miktarlarını göstermektedir. (EK-1)

---

⁴⁴³ Muhammed Enes Topgöl'ün tesbiti de bu yorumu desteklemektedir: “Ahmed b. Hanbel'in Ehl-i re'y, Mu'tezile gibi farklı dinî gruplara karşı daha tavizsiz olmasına rağmen Yahyâ b. Maîn'in ilgisinin büyük oranda sadece râvinin ilmî ehliyetine yoğunlaştığı ve onun râvilerin farklı dinî eğilimlerini eleştirme konusunda Ahmed b. Hanbel kadar atak olmadığı kaydedilmelidir.” (Topgöl, *Rivayetten Râviye: Cerh Ta'dil Hükümleri Nasıl Oluşturdu?*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2014, s. 44)

Sika mertebesinde yer alan 47 râvi içerisinde *Kütüb-i Sitte*'nin tamamında rivayetleri bulunan 14, *Sahihayn* ve muhtelif *Sünen* kitaplarında rivayetleri nakledilen 19 râvi bulunmaktadır. 11 râvinin ise farklı *Sünen*lerde rivayetleri bulunmasına rağmen *Sahîhayn*'da hiç rivayeti yer almamaktadır. *Kütüb-i Sitte* içerisinde hiç rivayeti bulunmayan tek râvi olarak Halef b. Sâlim el-Muharrimî el-Bağdâdî (ö. 231/845) tesbit edilmiştir. Halef b. Sâlim, tasnif ettiği müsned türü kitabıyla bilinen biridir. Çok sayıda hadisi bir araya getirdiği bu kitabından o dönemde insanlar pek çok hadis yazmışlardır.⁴⁴⁴ Ancak kendisinin rivayetleri *Kütüb-i Sitte*'de yer almamaktadır. Diğer rivayet kitaplarına intikal eden rivayetlerinin sayısı 18'dir ve bu sayı diğer sika mertebesindeki râvilere oranla oldukça azdır. Sika mertebesinde görülmesine rağmen *Kütüb-i Sitte* içerisinde birer yahut ikişer rivayeti bulunan Müsennâ b. el-Muâz, Ali b. İshâk el-Mervezî, Abdullah b. Nafi' ez-Zübeyrî gibi râviler de mevcuttur. Bu durum *Kütüb-i Sitte*'de hiç rivayeti yer almayan veya az sayıda rivayeti bulunan sika râvilerin olduğunu, râvinin güvenilirliğini belirlemede rivayetlerinin sayısının ve rivayet kitaplarında naklinin tek ölçüt olmadığını göstermektedir.

Rivayetleriyle ihticâc edilmesine engel olmayacak birtakım zabt kusurları olan 28 güvenilir râvi içerisinde *Kütüb-i Sitte*'nin tamamında rivayetleri bulunan 5 râvi, *Sahihayn* ve muhtelif *Sünen* kitaplarında rivayetleri nakledilen 8 râvi bulunmaktadır. *Sahîhayn*'da rivayeti bulunmayan 12 râvi, *Kütüb-i Sitte*'de rivayeti bulunmayan 4 râvi tesbit edilmiştir. Bu güvenilirlik seviyesindeki râvilerde *Sahîhayn* ve *Kütüb-i Sitte*'de rivayetleri bulunmayan râvilerin sayısının sika mertebesindeki râvilere göre daha fazla olduğu görülmüştür.

Rivayetleri i'tibâr amacıyla yazılan 34 zayıf râvinin içerisinde *Kütüb-i Sitte*'nin tamamında rivayetleri nakledilen 2, *Sahihayn* ve muhtelif *Sünen* kitaplarında rivayetleri nakledilen 3, *Sahîhayn*'da rivayeti bulunmayan 19, *Kütüb-i Sitte*'de rivayeti bulunmayan 3 râvi bulunmaktadır. Bu verilerden hareketle sadûk kavramıyla nitelenen zayıf râvilerin sadûk kavramıyla nitelenen güvenilir râvilere göre *Kütüb-i Sitte*'de ve *Sahîhayn*'da rivayetlerinin yer alma oranının çok daha az olduğu görülmüştür. Buna paralel olarak sadûk olarak nitelenen zayıf râvilerin *Kütüb-i Sitte*'de yer alan

---

⁴⁴⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, VII, 253.

rivayetlerinin sayısının da güvenilir râvilere nisbetle çok daha az olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Sika, birtakım zabt kusurları bulunan ve zayıf olan sadûk râvi grupları incelendiğinde güvenilirlerden zayıfa doğru gidildikçe *Kütüb-i Sitte*'de yer alan rivayet sayılarının azaldığı, *Kütüb-i Sitte*'nin ya tamamında ya da *Sahîhayn* ve muhtelif *Sünen* kitaplarında rivayetleri yer alan râvi sayısının azaldığı tesbit edilmiştir. Söz konusu değerlendirmeler bir râvi grubu üzerinden yapılan genel nitelikli değerlendirmelerdir. Bir râvinin rivayetlerine *Kütüb-i Sitte* içerisinde yer verilmesi, o râvinin rivâyetinin güvenilirliğine bir delil olmakla birlikte, bu tek başına yeterli bir durum değildir. Zira râvinin rivayetlerinin *Kütüb-i Sitte*'de yer alması ve almamasının râvinin güvenilirliğinden bağımsız pek çok farklı nedeni olabilmektedir.⁴⁴⁵ Mesela son derece güvenilir olan Ebû Dâvud et-Tayâlisi'nin rivayetlerini Buhârî dışındaki *Kütüb-i Sitte* müellifleri kitaplarına almışlardır. Zehebî, Buhârî'nin Ebû Dâvud'un hadislerine kitabında yer vermemesini, Buhârî'nin Ebû Dâvud'un akranı olan pek çok kişiden hadis aldığı için onun rivayetlerine ihtiyaç duymadığı şeklinde yorumlamıştır.⁴⁴⁶ Nitekim zayıf bir râvinin naklettiği hadis *Kütüb-i Sitte* içerisinde yer alırken, sika bir râvinin rivayeti yer almayabilir. Bir râvinin *Kütüb-i Sitte*'de yer alan rivayet sayısının fazlalığı onun güvenilirliğini tevsik etse de, râvinin güvenilirliğine yönelik kanaat oluşturmada tek kıstas değildir, râvinin her bir rivayetinin müstakil olarak incelenmesi gerekir.

---

⁴⁴⁵ Zayıf hadislerin *Kütüb-i Sitte*'de yer alma sebepleri için bk. Ayşe Esra Ağırakça Şahyar, Zayıf Hadis Rivayeti, İstanbul: Akdem Yayınları, 2011, s. 28-76.

⁴⁴⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, IX, 384.

SONUÇ

Anlamı itibariyle nisbet edildiği râvinin doğru sözlü, güvenilir ve rivayetlerinde yalan bulunmayan bir kişi olduğunu ifade eden ve râvinin adâlet yönünü vurgulayan sadûk lafzı, süreç içerisinde ıstılahî anlam kazanarak zabt bakımından birtakım kusurları olan, bu sebeple de güvenilirlik bakımından sikanın alt mertebesinde bulunan râvileri nitelemek için kullanılmıştır. Sadûk lafzının ortaya çıktığı dönem olan hicrî I. asrın yarısından itibaren hicrî II. asrın yarısına kadar olan süreçte râvinin gündelik hayatında kendisine güvenilir, doğru sözlü bir insan olduğunu ifade etmek için kullanılmıştır.

Hicrî II. asrın ilk yarısından itibaren sadûk lafzının müstakil veya bazı cerh-ta'dîl ıstılahlarıyla beraber kullanımının yaygınlaştığı görülmüştür. Cerh-ta'dîl ilminin sistemleştiği, münekkidler dilinde cerh-ta'dîl lafızlarının yaygınlaştığı ve yerleşik anlamlarını kazanmaya başladığı bu süreçte sadûk lafzı da farklı güvenilirlik seviyesindeki râvileri nitelemek için kullanılmaya başlanmıştır. Abdurrahman b. Mehdî'nin kendisine Ebû Halde'nin durumu sorulduğunda o sadûktur, sika Süfyân'dır şeklindeki ifadesi sadûk teriminin hicrî II. asrın ortalarında "sika" lafzından ayrıştığını göstermektedir. Bu dönemde zabtında ve rivayetlerine birtakım kusurlar olan râviler hakkında kullanılan sadûk terimi aynı dönemde lafzî olarak râvinin zabt kusuruna işaret etmeksizin, emîn, doğru sözlü oluşunu ifade etmek için de kullanılabilmiştir. Bu durum lafzın delâlet ettiği mânâyı kesin bir şekilde tesbit edebilmeyi güçleştirmektedir. Meselâ zaman zaman rivayet sayısı oldukça az râviler hakkında kullanılan sadûk teriminin, râvinin cerh-ta'dîl bakımından durumunu göstermekten ziyade doğru sözlü biri olduğuna işaret ettiği düşünülmektedir.

Çalışmanın Birinci Bölümünde yer verildiği üzere hadis âlimlerinin, râvilerin ve cerh-ta'dîl lafızlarının mertebelerine dair tasniflerinde sadûk râvi, zabtında bulunan zayıflık sebebiyle sika râviden daha alt mertebede yer almaktadır. Ancak sika lafzının adâlet ve zabt yönünden tam ve hiç kusursuz râviler için kullanıldığını düşünmek yanlış olacaktır. Teorik olarak ifade edildiği üzere ayrı mertebelerde yer alan bu iki lafız farklı güvenilirlik seviyesindeki râviler hakkında kullanılabildiği gibi bazen aynı güvenilirlik derecesindeki râvileri değerlendirmek için de kullanılmaktadır. Her sika râvinin sadûk olma özelliğine sahip olduğu ancak her sadûk râvinin sika mertebesinde olamayacağına ulaşılmıştır.

Hadis usulü kitaplarında sadûk râvilerin rivayetlerinin hasen lizâtihi olduğu ifade edilse de hadis âlimlerinin genelinin görüşü sadûk teriminin râvinin zabtına dair bilgi vermemesi sebebiyle râvinin zabtının araştırılıp bu araştırma sonucunda kesin bir hüküm verilip rivayetlerinin delil olarak kullanılabileceği şeklindedir. Nitekim birbirinden farklı güvenilirlik seviyelerine sahip sadûk râvilerin rivayetlerinin delil değeri birbirinden farklı olacağı gibi râvilerin her bir rivayetinin delil değerini belirleyebilmek için o rivayetin müstakil olarak incelenmesi gerekmektedir.

Çalışmanın İkinci Bölümünde hicrî II. ve III. asırlarda “صدوق” olarak nitelenen râvilerin cerh-ta'dîl bakımından durumları incelenmiştir. Bu râviler “Sika râviler”, “Zabt kusurlarına sahip güvenilir râviler”, “Hadisleri i'tibâr için yazılan zayıf râviler” ve “Ehl-i bid'at râviler” şeklinde dört farklı grupta ele alınmıştır. İlk üç gruptaki râviler güvenilirlik seviyesi bakımından birbirini takip ederken bid'at görüşlere nisbet edilen râviler birbirlerinden farklı güvenilirlik seviyesine sahiptirler.

Şu'be b. el-Haccâc, Süfyân b. Uyeyne, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Hammâd b. Zeyd, Ebû Dâvud et-Tayâlisî, Abdullah b. el-Mübârek ve Yezîd b. Hârûn sadûk terimini kullanan hicrî II. asır âlimlerindendir. Hicrî II. asır âlimlerinin tamamının 20 râvi hakkında sadûk terimini kullandıkları tesbit edilmiştir. Bu kişiler içerisinde Şu'be b. el-Haccâc sadûk terimini kullanma bakımından diğerlerinin önüne geçmiştir. Bu sebeple Şu'be b. el-Haccâc'ın sadûk olarak nitelediği râvilerin durumları hicrî II. asırda sadûk teriminin kullanımını göstermesi açısından önemlidir. Şu'be b. el-Haccâc 10 râvi hakkında sadûk terimini kullanmıştır. Bu râvilerin 3'ü sika mertebesinde, 1'i güvenilir

olmakla beraber zabtında birtakım kusurlar bulunan, 3'ü rivayetleri i'tibâr amacıyla yazılabilen zayıf râvi, 3'ü de ehl-i bid'ate nisbet edilen râvilerdir. Ehl-i bid'at olmakla itham edilen râvilerin 2'si güvenilir 1 tanesinin ise zayıf olduğu göz önüne alınınca Şu'be b. el-Haccâc'ın sadûk olarak nitelediği 7 râvinin güvenilir, 3 tanesinin ise zayıf olduğu görülmüştür. Buradan hareketle Şu'be b. el-Haccâc'ın sadûk kavramını güvenilir ve zayıf râviler hakkında kullandığı, ayrıca kendisiyle hoca-talebe ilişkisi bulunan bazı zayıf râvileri de onların doğru sözlülüğünü ifade etmek için "sadûk" lafzıyla nitelediği tesbit edilmiştir. Ayrıca Şu'be b. el-Haccâc'ın yalan söylemediği sürece ehl-i bid'ate mensup bir râvîyi ta'dîl ederek ondan hadis aldığına ulaşılmıştır.

Yahyâ b. Maîn'in sadûk lafzıyla nitelediği 75 râvinin 25'i sika mertebesinde, 16'sı güvenilir ama bazı zabt kusurlarına işaret edilen, 22'si zayıf, 12'si de ehl-i bid'at râvilerdir. Ehl-i bid'at râvilerden 3 tanesinin ise mezhebinin propagandasını yapan dâî kimseler olduğu nakledilmiştir. Yahyâ b. Maîn'in sadûk terimini hem sika râviler hem de zayıf râviler hakkında yoğunluklu olarak kullandığı görülmüştür. Ancak bu kullanımlarda sadûk lafzıyla beraber kullanılan terimler birbirinden farklılık arz etmektedir. Yahyâ b. Maîn, sika râvileri sadûk terimiyle değerlendirirken çoğunlukla sadûk terimini sika lafzıyla beraber zikrederek "ثقة صدوق/ثقة صدوق" şeklinde, zayıf râvileri nitelerken ise sadûk terimini çoğunlukla "ليس بالقوي", "ليس بحجة", "ليس بثبت", "لا يبالى عن حدث", "كثير الخطأ", "ضعيف الحديث" gibi cerh ifadeleriyle beraber kullanmıştır.

Ahmed b. Hanbel'in sadûk terimiyle nitelediği 34 râvinin 14'ü sika mertebesinde, 9'u güvenilir olmakla birlikte zabt kusurları olan, 6'sı zayıf, 5'i de ehl-i bid'at râvilerdir. Ahmed b. Hanbel'in sadûk terimini çoğunlukla sika mertebesindeki ve birtakım zabt kusurları olan güvenilir râviler için kullanmıştır. Ahmed b. Hanbel'in ehl-i bid'at râviler için sadûk lafzını az kullanması, böylesi râvileri bir ta'dîl lafzıyla değerlendirmekten imtina ettiği anlamına gelebilir. Aşırı Şîî eğilimli, Kaderî veya mezhebinin propagandasını yapan dâî râvilerin Yahyâ b. Maîn tarafından sadûk lafzıyla değerlendirirken Ahmed b. Hanbel'in böyle bir kullanımının bulunmaması, yalnızca Mürcîî râvileri "sadûk" olarak değerlendirmesi Ahmed b. Hanbel'in ehl-i bid'at konusunda daha hassas olduğunu ve ona göre Mürcîîlik'in râvinin hadis ilmindeki şöhretine diğer mezhepler kadar zarar vermediğini düşündürmektedir.

Sadûk teriminin hicrî II. asır münekkidleri tarafından kullanımı oldukça az miktarda iken Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel'in sadûk kavramını kullanımlarının cerh-ta'dîl faaliyetlerinin artışına paralel olarak sayıca bir hayli fazlalaştığı görülmüştür. İlâveten hicrî II. asırda "sadûk" kavramı tek başına kullanılırken, hicrî III. asırda münekkidlerin "sadûk" kavramını başka ta'dîl lafızlarıyla veya cerh veya ta'dîle işaret eden açıklamalarla beraber kullanımı yaygınlaşmıştır. Lafzın delâlet ettiği mânâyı tesbit etmede bu kullanımlar göz önünde tutulmuştur.

Sadûk kavramının belli dönemlerde belli güvenilirlik mertebesindeki râvi mânasına delâlet ettiği söylemek mümkün değildir. Bununla birlikte Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel'in sadûk teriminin zayıf râviler hakkındaki kullanımlarının vefat tarihleri hicrî 150-200 yılları arasındaki râviler; sika mertebesindeki râvilere delâlet eden kullanımlarının ise yoğunluklu olarak vefat tarihi hicrî 200-250 yılları arasında olan râviler olduğu görülmüştür. Yahyâ b. Maîn'in çoğunlukla Bağdat'ta; Ahmed b. Hanbel'in ise Basra'da yaşayan râviler için bu terimi kullanması her iki münekkidin de kendileriyle aynı dönemde ve bölgede yaşayan sika râvileri sadûk olarak olarak değerlendirdiklerini göstermektedir. Sadûk olarak nitelenen ehl-i bid'at râvilerin çoğunluğunun Kûfeli olması ise Kûfe'nin siyasi olarak karışık bir bölge olup ehl-i bid'at râvi sayısının fazla olmasıyla alakalı görülebilir.

Sadûk terimiyle nitelenen râvi grupları güvenilirlerden zayıfa doğru gidildikçe *Kütüb-i Sitte*'nin ya tamamında ya da *Sahîhayn* ve muhtelif *Sünen* kitaplarında rivayetleri yer alan râvi sayısının azaldığı tesbit edilmiştir. Sadûk olarak nitelenen zayıf râvilerin *Kütüb-i Sitte*'de yer alan rivayetlerinin sayısının da güvenilir râvilere nisbetle çok daha az olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bidat görüşleri sebebiyle tenkit edilen râvilerin rivayetlerinin *Kütüb-i Sitte*'de yer almasının rivayetinin mutlak olarak reddedilmeyip diğer rivayetlerle uyum arz ettiği takdirde kaydedilebileceğini göstermektedir.

BİBLİYOGRAFYA

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullâh eş-Şeybânî, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl* (thk. Vasıyyullah b. Muhammed Abbas), I-III, Riyad: Dâru'l-Hânî, 1422/2001.

-----*Süâlâtü Ebî Dâvud li'l-İmâm Ahmed* (thk. Zeyyâd Muhammed Mansur), Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1414/1994.

----- *Mevsû'atü akvâli'l-İmâm Ahmed b. Hanbel fî ricâli'l-hadîs ve ilelihî* (nşr. Seyyid Ebü'l-Me'âtî en-Nûrî v.dğr.), I-IV, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1418/1997.

Ali b. el-Medînî, Ebü'l-Hasan Alî b. Abdullâh b. Ca'fer b. Necîh es-Sa'dî, *Süâlâtü Muhammed b. Osman b. Ebî Şeybe li Ali b. el-Medînî* (thk. Muvaffak İbn Abdülkâdir), Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1404/1984.

el-'Ânî, Velîd b. Hasan, *Menhecü dirâseti'l-esânîd ve'l-hukmü aleyhâ*, Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 1418/1997.

Aras, Mehmet Özgü, "Hammâd b. Ebû Süleyman", *DİA*, XV, 484-486.

Âşıkkutlu, Emin, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, İstanbul: İFAV Yayınları, 1997.

-----Cerh ve Ta'dîl, *DİA*, VII, 394-401.

-----Leyyin, *DİA*, XXVII, 168-169.

-----"Bir İsnad Tenkit Yöntemi Olarak Şartlı Cerh-Ta'diller ve Uygulamadaki Sonuçları", *M.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, sy: 20, s. 49-80.

Aydınlı, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2016.

el-Aynî, Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed el-Hanefî, *‘Umdetü’l-kârî*, I-XXV, Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâs, ts.

el-A‘zamî, Muhammed Mustafa, *Dirâsât fî’l-hadîsi’n-Nebevî ve târîhi ve tedvînihi*, Riyad: Mektebetü’l-İslâmiyye, 1401/1980.

Başaran, Selman, “Haccâc b. Ertât”, *DİA*, XIV, 425-426.

el-Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmiu’s-sahîh*, I-IX, Dâru Tavku’n-necât, 1422/2001.

-----*et-Târîhu’l-kebîr* (thk. Muhammed Abdulmuîd Hân), I-VIII, Haydarâbâd: Dâiratü’l-Maârifî’l-Osmâniyye, ts.

-----*et-Târîhu’l-evsat* (thk. Mahmud İbrahim Zâyed), I-II, Kahire: Dâru’l-Va‘y, 1397/1977.

-----*ed-Duafâü’s-sağîr* (thk. Mahmud İbrahim Zâyed), Haleb: Dâru’l-Va‘y, 1396/1976.

Ca‘fer, İbrahim Ahmed, “*Mustalahu Sadûk inde İbn Ebî Hâtim er-Râzî ve Ebîhi*” (Doktora Tezi, 2012), Câmiatü’l-Ulûmu’l-İslâmiyyeti’l-Âlemiyye.

el-Cûzcânî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya‘kûb b. İshâk es-Sa‘dî, *Ahvâlü’r-ricâl* (thk. Abdülalîm Abdülazîm Bestevî), Faysalâbâd, ts.

ed-Dârekutnî, Ebü’l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *ed-Duafâ ve’l-metrûkîn* (thk. Abdurrahîm Muhammed Kaşkarî), I-III, Medîne, 1404/1984.

-----*Süâlâtü’s-Sülemî li’d-Dârekutnî* (thk. Sa‘d b. Abdullah el-Humeyyid-Halid b. Abdurrahman el-Cüreysî), Riyad: Fehresetü Mektebeti’l-Melik Fehd el-Vataniyye, 1427/2006.

----- *el-İlelü’l-vâride fî’l-ehâdîsi’n-Nebeviyye* (thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah es-Selefi), I-XV, Riyad: Dâru’t-Taybe, 1405/1986.

----- *Süûlâtü'l-Berkânî li'd-Dârekutnî* (thk. Abdurrahim Muhammed Ahmed el-Kaşkarî), Lahor, 1404/1983.

Dinçoğlu, Mehmet, “Buhârî ile Ebû Dâvud’un Hocası Müsedded b. Müserhed ve Hadis İlmindeki Yeri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, sy. 41, s. 348-372.

Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş’as el-Ezdî Ebû Dâvud es-Sicistânî, *Sünen-i Ebî Dâvûd* (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), I-IV, Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ts.

-----*Süûlâtü Ebî Ubeyd el-Âcurrî fi'l-cerh ve't-ta'dîl* (thk. Muhammed Ali Kâsım el-Ömerî), yy., 1403/1983.

Ebü'l-Hasan Mustafa b. İsmail, *Şifâü'l-alîl bi elfâzi ve kavâidi'l-cerh ve't-ta'dîl*, Kahire, 1411/1991.

Ebü Gudde, Abdülfettâh, *Mevzû Hadisler*, çev. Enbiya Yıldırım, Ankara: Takdim Yayınları, 2020.

Ebü Zür’a ed-Dımaşkî, Abdurrahman b. Amr, *Târîhu Ebû Zür’a ed-Dımaşkî* (thk. Şükrullah Nimetullah el-Kocânî), Dımaşk, ts.

Ebü Zür’a, Ubeydullah b. Abdülkerim b. Yezîd er-Râzî, *Kitâbü'd-Du‘afâ’ ve ecvibetühü ‘alâ es’ileti'l-Berza‘î* (thk. Sa’dî el-Hâşimî), I-III, Medine: Mektebetü İbn Kayyim, 1402/1982.

Ekici, Zeynep, *Yahyâ b. Maîn’in Târih’inde “Sâlih”, “Sâlihu'l-hadîs” ve “Suveylih” Şeklinde Nitelenen Râviler ve Rivayetleri*, (Yüksek Lisans Tezi, 2018), Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

el-Fesevî, Ebû Yusuf Ya’kûb b. Süfyân, *Kitâbü'l-Ma‘rife ve't-târîh* (thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî), I-III, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1401/1981.

el-Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb, *el-Kâmûsu'l-muhît* (thk. Muhammed Naîm el-Araksûsî), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1426/2005.

el-Ğavrî, Seyyid Abdülmâcid, *Mu‘cemu elfâzi’l-cerh ve’t-ta’dîl*, Dâru İbn Kesîr, 1428/2007.

Hatiboğlu, İbrahim, “Şu‘be b. Haccâc”, *DİA*, XXXIX, 225.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Târîhu Bağdâd* (thk. Beşşâr Avvâd Ma‘rûf), I-XVI, Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l İslâmî, 1422/2002.

-----*el-Kifâye fî ilmi’r-rivâye* (thk. Ebû Abdullah es-Surkî-İbrâhim Hamdi) Medîne: el-Mektebetü’l-İlmiyye, ts.

Itr, Nûreddîn, *Menhecü’n-nakd fî ‘ulûmi’l-hadîs*, Kahire, 1399/1979.

İbn Abdülber en-Nemerî, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yusuf b. Abdullah, *Câmiu beyâni’l-ilm ve fazlihî*, I-II, Suûdi Arabistan: Dâru İbni’l-Cevzî, 1414/1994.

İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fî duaî’r-ricâl* (thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvaz), I-IX, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1418/1997.

İbn Asâkir, Ebû’l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetullah ed-Dımaşkî, *Târîhu Dımaşk* (thk. Amr b. Ğarâme el-Amrevî), I-LXXX, Beyrut: Dârü’l-Fıkr, 1415/1995.

İbn Ebû Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, I-IX, Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâs, 1271/1952.

İbn Ebû Hayseme, Ebû Bekir Ahmed b. Züheyr b. Harb, *et-Târîhu’l-kebîr*, I-IV, (thk. Salâh b. Fethî Helel), Kâhire, 1427/2006.

İbnü’l-Cevzî, Ebû’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali el-Bağdâdî, *ed-Duaî ve’l-metrûkîn* (thk. Abdullah el-Kâdî), Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, I-III, 1406/1985.

İbn Hacer, Ebû’l-Fazl Şehabeddin Ahmed el-Askalânî, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, I-XII, Hindistan: Mektebetü Dâireti’l-Maârifî’n-Nizâmiyye, 1326/1908.

-----*Nüzhetü'n-nazar şerhi nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser* (thk. Nûreddîn Itr),
Dimaşk: Matbaatü's-Sabâh, 1421/2000.

-----*Takrîbü't-Tehzîb* (thk. Muhammed Avvâme), Suriye: Dâru'r-Reşîd, 1406/1986.

İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân et-Temîmî, *Kitâbü's-sikât* (thk. Muhammed Abdulmuîd Hân), I-IX, Haydarâbad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1393/1973.

-----*Meşâhîru 'ulemâi'l-emsâr* (thk. Merzuk Ali İbrahim), Dârü'l-Vefâ, 1411/1991.

-----*Kitâbü'l-Mecruhîn mine'l- muhaddisîn* (thk. Mahmud İbrahim Zâyed), I-III,
Haleb: Dâru'l-Va'y, 1396/1976.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebei el-Kazvini, *Sünen-ü İbn Mâce*
(thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî), I-II, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.

İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, I-XV,
Beyrut: Dâru's-Sadr, 1414/1993.

İbn Receb el-Hanbelî, Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed, *Şerhu İlelü't-Tirmizî* (thk. Hemmâm Abdürrahîm Saîd), I-II, Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1408/1987.

İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zührî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*
(thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ), I-VIII, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1410/1990.

İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhüddîn Abdurrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî, *'Ulûmu'l-hadîs: Mukaddimetu İbni's-Salâh* (thk. Nûreddîn Itr),
Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1407/1986.

İbn Şâhîn, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman el-Bağdâdî, *Târîhu esmâi's-sikât* (thk. Subhî es-Samerrâî), Kuveyt: Dâru's-Selefiyye, 1404/1984.

el-İclî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdullah b. Sâlih el-İclî, *Ma'rifetü's- sikât min ricâli ehli'l-ilm ve'l-hadîs ve mine'd-duafâ ve zikru mezâhibihim ve ahbârihim*, , (thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî), I-II, Medîne: Mektebetü'd-Dâr, 1405/1985.

İmdâdülhak, İkrâmullah, *el-İmâm Ali b. el-Medînî ve menhecühû fî nakdi'r-ricâl*, Beyrut, 1413/1992.

Juynboll, G.H.A., *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası* (trc. Salih Özer), Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.

-----“(Re)appraisal of Some Technical Terms in Hadîth Science”, *Islamic Law and Society*, VIII/3, 2001.

Kandemir, Mehmet Yaşar, “Mevzû”, *DİA*, XXIX, 493.

-----*Mevzû Hadisler: Menşe'i-Tanıma Yolları-Tenkidi*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.

Karahan, Abdullah, *Hadis Râvilerinde Güvenilirlik: Tespiti, İmkânı, Hadisin Sıhhatine Etkisi*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2018.

Karayığit, Rahime, *Duafâ Literatüründe Serikatü'l-Hadîs Kavramı*, (Yüksek Lisans Tezi, 2016), İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kevserî, Muhammed Zâhid b. el-Hasan b. Ali, *et-Terhîb bi nakdi't-te'nîb*, 1410/1990.

el-Kudî, Abdüssettâr Abdülhamîd, “Bid'atcının rivâyeti” (trc. Salâhaddin Polat), *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1986, sy. 3, s. 397-414.

Merrûzî, Ahmed b. Muhammed, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl ani'l-İmâm Ahmed b. Muhammed b. Hanbel* (thk. Subhi el-Bedrî es-Sâmerrâî), Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1408/1988.

el-Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yusuf b. Abdurrahmân b. Yusuf, *Tehzîbü'l-Kemal fî esmai'r-ricâl* (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), I-XXXV, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980.

Moğultay b. Kılıç, Alâüddin, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl* (thk. Ebû Abdurrahman Âdil b. Muhammed ve Ebû Muhammed Üsâme b. İbrahim), I-XII, Kahire: Fâruku'l-Hadîse, 1422/2001.

Müslim b. el-Haccâc, Ebû'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî, *Kitâbü't-Temyîz* (thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî), Mektebetü'l-Kevser el-Murabba' es-Suûdiyye, 1410/1989.

-----*el-Künâ ve'l-esmâ* (thk. Abdurrahim Muhammed Ahmed el-Kaşkarî), I-II, Medine: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, 1404/1984.

-----*el-Müsnedü's-sahîh* (thk. Muhammed Fuad Abdulbâkî), I-V, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, ts.

en-Nesâî, *Kitâbü'd-Du'afâ' ve'l-metrûkîn* (thk. Mahmud İbrahim Zâyed), Haleb: Dâru'l-Va'y, 1396/1976.

en-Nevevî, Ebû Zekerîyya Yahyâ b. Şeref b. Mürî, *et-Takrib ve't-teysir li-ma'rifeti süneni'l-beşiri'n-nezir fî usuli'l-hadis* (thk. Muhammed Osman el-Huş), Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1405/1985.

-----*Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lügât*, I-IV, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

-----*Sahîhu Müslim bi Şerhi'n-Nevevî*, I-XVIII, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs el-Arabî, 1392/1972.

el-Ömerî, Ekrem Ziyâ, *Buhûs fî Târîhi'l-Sünneti'l-Müşerreffe*, Beyrût, 1405/1984.

Özbek, Muhammed Sadık, *Yahya b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel'in Râviler Hakkındaki Görüş Farklılıkları*, (Yüksek Lisans Tezi, 2019), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özdemir, Zehra, *Hadis Usulünde Ehl-i Bid'at Problemi ve Uygulamadaki Yansımaları* (Yüksek Lisans Tezi, 2007), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özsoy, Abdulvahap, *Hadis Tenkidi (Sahabe ve Tâbiün Dönemi)*, İstanbul, 2016.

Polat, Salahattin “İ‘tibâr”, *DİA*, XXIII, 455.

er-Râmhürmüzî, Ebû Muhammed İbn Hallâd Hasan b. Abdurrahmân, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî*, (thk. Muhammed Accâc el-Hatîb), Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1405/1984.

Ruveysid, Râşid Hamdân, “Mustalahu Sadûk inde Ebî Hâtim er-Râzî”, *Mecelletü's-Şerîati ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye*, c. 30/103, s. 113-148.

es-Sehâvî, Ebu'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân, *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfîyeti'l-hadîs li'l-Irâkî* (thk. Ali Hüseyin Ali), Kahire: Mektebetü's-Sünne, 1424/2003, I-IV.

es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî* (thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Firyâbî, I-II, Dâru't-Taybe, ts.

Şahyar, Ayşe Esra Ağırakça, *Zayıf Hadis Rivayeti*, İstanbul: Akdem Yayınları, 2011.

Şâkir, Ahmed Muhammed, *el-Bâi'sü'l-hasîs şerhu İhtisâri 'ulûmi'l-hadîs*, Beyrût 1424/2004.

Tahhân, Mahmûd, *Usûlü'd-tahrîc ve dirâseti'l-esânîd*, Beyrut: Dâru'l-Kur'ânî'l-Kerîm, 1399/1978.

et-Tehânevî, Zafer Ahmed b. Latîf el-Osmânî, *Kavâid fî 'ulûmi'l-hadîs* (thk. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1372/1972.

et-Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre es-Sülemî, *el-Câmiu's-sahîh* (thk. Beşşar Avvad Ma'rûf), I-VI, Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmiyye, 1409/1998.

-----*el-İlelü'l-kebîr* (thk. Subhî es-Sâmerrâî, Mahmud Halil es-Sa'îdî), Beyrut: Mektebetü'l-Nahdiyyeti'l-Arabiyye, 1409/1988.

Topgül, Muhammed Enes, *Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dîl Hükümleri Nasıl Oluşturdu?*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2019.

-----*Hadis Râvilerinde Şîlik Eğilimi* (Yüksek Lisans Tezi, 2010), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Turhan, Halil İbrahim, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi: Hicrî İlk İki Asır*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.

Uğur, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDV Yayınları, 1992.

Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr el-Ukaylî, *ed-Duafâ'ü'l-kebîr* (thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî), I-IV, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1984.

Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekerîyyâ b. Avn el-Bağdâdî, *Yahyâ b. Maîn ve Kitâbühû't-târih* (thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf), I-IV, Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmi ve İhyai't-Türasi'l-İslâmî, 1399/1979.

-----*Min kelâmi Ebî Zekerîyya Yahya b. Maîn* (thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf), Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1400/1980.

-----*Mevsû'atü akvâli Yahya b. Maîn fî ricâli'l-hadîs ve ilelihî* (nşr. Beşşâr Avvâd Marûf v.dğr.), I-V, Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1430/2009.

-----*Sûâlâtü İbni'l-Cüneyd li Yahyâ b. Maîn* (thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf), Mektebetü'd-dâru'l-Medînetü'l-Münevvere, 1408/1988.

-----*et-Târih* (Dârimî rivâyeti), (thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf), Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-türâs, ts

el-Yemânî, Abdurrahman b. Yahyâ b. Ali el-Muallimî, *et-Tenkîl limâ verade fî Te'nîbi'l-Kevserî mine'l-ebâtîl* (thk. Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî, Muhammed Abdürrezzak Hamza), Beyrut, 1406/1986.

Yılmazörnek, Betül, *Ta'dîl Lafzî ve Unvan Olarak Hâfız Terimi*, (Yüksek Lisans Tezi, 2014), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yücel, Ahmet, *Hadîs İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk Üç Asır*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2014.

-----, *Hadis Tarihi*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2014.

-----, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.

ez-Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehû rivâye fi'l-kütübi's-sitte* (thk. Muhammed Avvâme, Ahmed Muhammed Nemr el-Hafîb), I-II, Cidde: Dâru'l-Kıble li's- Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1413/1992.

-----*Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl* (thk. Ali Muhammed el-Becâvî), I-IV, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963.

-----*el-Muğnî fî'd-du'afâ'*, I-II (thk. Nûreddîn İtr), Katar: İdâretü İhyâi't-Türâs, ts.

-----*Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, I-XVIII, Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1427/2006.

-----*Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-meşâhîri ve'l-a'lâm* (thk. Beşşâr Avvâd Marûf), I-XV, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmiyye, 1424/2003.

-----*Tezkiratü'l-huffâz*, I-IV, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmîyye, 1418/1998.

-----*Zikru esmâi men tüküllüme fîhi ve hüve müvessak* (thk. Muhammed Şekûr), Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1406/1986.

-----*Zikru men yu'temedü kavluhû fi'l-cerh-ve't-ta'dîl* (thk. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut: Dâru'l-Beşâir, 1410/1990.

EK-1 SADÛK RÂVİLERİN *KÜTÜB-İ SİTTE*'DEKİ RİVAYET SAYILARI

SİKA RÂVİLER	Değerlendiren Münekkid	Kütüb-i Sitte'de Yer Alan Rivayetlerinin Sayısı					
		Buhâri	Müslim	Ebû Dâvud	Tirmizî	Nesâî	İbn Mâce
Abdullah b. Avn b. Ertabân el-Basrî (ö. 151)	Şu'be b. el-Haccâc	45	49	10	9	42	17
Mehdî b. Meymûn el-Ezdî el-Basrî (ö. 171)	Şu'be b. el-Haccâc	14	16	5	2	1	1
es-Seriy b. Yahyâ eş-Şeybânî el-Basrî (ö. 167)	Şu'be b. el-Haccâc					1	
Ömer b. Muhammed el-Kureşî el-Medinî (ö. 145)	Süfyân b. Uyeyne	17	17	1		1	1
Behz b. Esed el-Basrî (ö. 201)	Yahyâ el-Kattân	4	69	2	1	28	2
Seyf b. Süleyman el-Mahzûmî (ö. 155)	Yahyâ el-Kattân	6	5	1		2	1
Hâlid b. Hâris el-Hüceymî el-Basrî (ö. 186)	Hammâd b. Zeyd	20	78	18	16	252	22
Müstemir b. er-Reyyân (ö.?)	Ebû Dâvud et-Tayâlisî		2	1	1	2	
Yahyâ b. İshâk el-Becelî es-Seylehînî (ö. 210)	Yahyâ/Ahmed		1	3	4	1	2
Ebû Bekr b. Ebû Şeybe el-Kûfî (ö. 235)	Yahyâ/Ahmed	21	1328	61		2	1107
Abdullâh b. Muhammed el-Fervî (ö. 190)	Yahyâ b. Maîn		2	1		3	
Amr b. Ali el-Fellâs el-Basrî (ö. 249)	Yahyâ b. Maîn	51	11	3	20	300	5
Muâviye b. Sellâm el-Habeşî (ö. ?)	Yahyâ b. Maîn	6	25	9	2	15	3
Süleymân b. Dâvud el-Atekî el-Basrî (ö. 234)	Yahyâ b. Maîn	9	139	26		3	
Abdullâh b. Dâvud el-Hemedânî (ö. 213)	Yahyâ b. Maîn	6		21	2	5	5
Abdülğaffâr b. Dâvud el-Harrânî (ö. 224)	Yahyâ b. Maîn	2		1			1
Müsennâ b. Muâz el-Anberî (ö. 228)	Yahyâ b. Maîn		1				
Ali b. İshâk el-Mervezî ed-Dârekânî (ö. 213)	Yahyâ b. Maîn				1		
Ali b. Ca'd el-Cevherî (ö. 230)	Yahyâ b. Maîn	15		3			1
Amr b. Hâlid b. Ferrûh et-Temîmî (ö. 229)	Yahyâ b. Maîn	24					2

Kehmes b. el-Hasen el-Basrî (ö. 149)	Yahyâ b. Maîn	3	10	5	5	8	6
Muammer b. Süleymân en-Nehaî (ö. 191)	Yahyâ b. Maîn				2	2	5
Hikl b. Ziyâd (ö. ?)	Yahyâ b. Maîn		6	1	2	1	2
Saîd b. Amr el-Eş'asî el-Kûfî (ö. 230)	Yahyâ b. Maîn		27			3	
İsmâîl b. Ca'fer el-Ensârî el-Medâinî (ö. 180)	Yahyâ b. Maîn	43	109	18	36	52	1
Halef b. Sâlim el-Muharrimî (ö. 231)	Yahyâ b. Maîn						
Muhammed b. İdris eş-Şâfî (ö. 204)	Yahyâ b. Maîn			3			2
İshâk b. İsmâîl et-Tâlkânî (ö. 230)	Yahyâ b. Maîn			16			
Abdullah b. Avn el-Harrâz (ö. 232)	Yahyâ b. Maîn		5				
Osman b. Abdurrahmân et-Teymî (ö. 122)	Yahyâ b. Maîn	2		2	3		
Halef b. Temîm et-Temîmî el-Kûfî (ö. 206)	Yahyâ b. Maîn					5	1
Abdullah b. Nâfî' ez-Zübeyrî (ö. 216)	Yahyâ b. Maîn						2
Ca'fer b. Muhammed b. Ali el-Medenî (ö. 148)	Yahyâ b. Maîn		24	13	20	44	19
İbrâhim b. Muhammed el-Hemedânî (ö. 141)	Ahmed b. Hanbel	3	5	3	1	11	1
Ahmed b. el-Fürât er-Râzî (ö. 258)	Ahmed b. Hanbel			4			
İshâk b. İbrâhim eş-Şehîdî (ö. 257)	Ahmed b. Hanbel				5	1	11
Ca'fer b. Hayyân el-Utâridî el-Basrî (ö. 165)	Ahmed b. Hanbel	2	6	5	2	2	1
Zâide b. Kudâme es-Sekafî (ö. 161)	Ahmed b. Hanbel	27	47	24	19	36	16
Abser b. Kâsım ez-Zübeydî (ö. 178)	Ahmed b. Hanbel	1	14	2	6	13	2
İmrân b. Hudeyr es-Sedûsî (ö. 147)	Ahmed b. Hanbel		2	1		2	
Müsedded b. Müserhed (ö. 228)	Ahmed b. Hanbel	392		586	1	2	
Muâviye b. Amr el-Mühelleb el-Bağdâdî (ö. 214)	Ahmed b. Hanbel	18	5	3	6	3	2
Yezîd b. Zürey' et-Temîmî el-'Aysî (ö. 182)	Ahmed b. Hanbel	76	84	58	29	104	26
Muhammed b. Seleme el-Bâhilî (ö. 191)	Ahmed b. Hanbel		1	51	4	18	14
Ubeydullah b. Muhammed et-Teymî (ö. 228)	Ahmed b. Hanbel			1	1		1

ZABT KUSURLARINA SAHİP GÜVENİLİR RÂVİLER							
Abdurrahmân b. Abdullah el-Mes'ûdî (ö. 160)	Şu'be b. el-Haccâc	1		11	14	5	10
Hasan b. Ubeydullah en-Nehaî (ö. 139)	Yahyâ el-Kattân		12	6	4	5	2
İbrahim b. Beşşâr er-Ramâdî (ö. 230)	Ebû Dâvud et-Tayâlisî			1	1		
Haramiy b. Umâre el-Basrî (ö. 201)	Yahyâ b. Maîn/Ahmed	9	5	1		4	3
Ali b. Sâbit el-Cezerî (ö. ?)	Yahyâ b. Maîn/Ahmed			2	2		
Ravh b. Ubâde el-Basrî (ö. 205)	Yahyâ b. Maîn	39	78	16	33	4	14
Abdülcebbâr b. Âsım el-Horasânî (ö. 233)	Yahyâ b. Maîn						
Ubeyd b. Ya'îş el-Kûfî (ö. 228)	Yahyâ b. Maîn		3				
Umâre b. Ğaziyye el-Mazinî (ö. 140)	Yahyâ b. Maîn		14	9	7	9	6
Muhammed b. Humeyd el-Ma'merî (ö. 182)	Yahyâ b. Maîn		2			1	1
Mişrah b. Hâ'an el-Meâfirî (ö. 120)	Yahyâ b. Maîn			1	3		1
Mansûr b. Ebû Müzâhîm el-Bağdâdî (ö. 235)	Yahyâ b. Maîn		15	1		1	
Câbir b. Yezîd b. Rifâ' el-Mevsılî (ö. ?)	Yahyâ b. Maîn						
Selm b. Kuteybe el-Horasânî el-Firyâbî (ö. 200)	Yahyâ b. Maîn	4		6	13	4	9
Abbâd b. el-Avvâm el-Vâsitî (ö. 183)	Yahyâ b. Maîn	5	8	8	8	8	11
Abdullah b. Bişr b. en-Nebhân (ö. ?)	Yahyâ b. Maîn					1	2
Gırân b. Temmâm el-Esedî (ö. 181)	Yahyâ b. Maîn			1	3		
Muhammed b. Rebîa el-Kılâbî (ö. 191)	Yahyâ b. Maîn			2	7	3	1
Hâlid b. Hidâş el-Basrî (ö. 223)	Yahyâ b. Maîn		1			2	
Abdüsselâm b. Harb el-Mülâi el-Kûfî (ö. 187)	Yahyâ b. Maîn	2		10	10	2	7
Ebû Dâvud Süleymân b. Dâvud et-Tayâlisî (ö. 204)	Ahmed b. Hanbel	1	44	25	137	60	31
Ömer b. Hafs en-Nehaî el-Kûfî (ö. 222)	Ahmed b. Hanbel	90	14	3	3	5	
Yahyâ b. Saîd el-Ümevî el-Kûfî (ö. 194)	Ahmed b. Hanbel	7	11	2	10	3	3

Ebûbekir b. Ayyâş el-Kûfî (ö. 193)	Ahmed b. Hanbel	18	1	15	36	18	36
Fürât b. Selâm el-Cezerî (ö. 150)	Ahmed b. Hanbel						
Ya'kub b. İbrâhim el-Kâdî (ö. 181)	Ahmed b. Hanbel						
Osman b. Müslîm el-Bettî (ö. 143)	Ahmed b. Hanbel			1	2	1	1
RİVAYETLERİ İTİBÂR İÇİN YAZILAN ZAYİF RÂVİLER							
Abdülhamid b. Behrâm el-Fezârî el-Medâinî (ö. 160)	Şu'be b. el-Haccâc				2		2
Muhammed b. İshak (ö. ?)	Şu'be b. el-Haccâc						
Saîd b. Beşîr el-Ezdî (ö. 168)	Şu'be b. el-Haccâc			4	3	1	6
Bakiyye b. Velîd el-Kelâî (ö. 197)	Abdullah b. el-Mübârek		1	46	7	52	37
Abdullah b. Ca'fer el-Mahramî (ö. 174)	Yahyâ b. Maîn		5	2	4	4	4
Muâz b. Hişâm ed-Destüvâî el-Basrî (ö. 200)	Yahyâ b. Maîn	10	75	20	27	43	6
Abdullah b. Abdullah b. Üveys el-Medînî el-Esbahî (ö. 167)	Yahyâ b. Maîn		2	4	1		1
Haccâc b. Ertât en-Nehaî el-Kûfî (ö. 145)	Yahyâ b. Maîn		1	8	33	6	44
Halef b. Halîfe el-Eşceî (ö. 181)	Yahyâ b. Maîn						
Süleymân b. Hayyân el-Ezdî el-Kûfî (ö. 189)	Yahyâ b. Maîn						
Ebûbekir b. Abdullah el-Ğassânî el-Hımsî (ö. 156)	Yahyâ b. Maîn			2	4		3
Yahyâ b. Abdullah b. Sâlim el-Kureşî el-Medenî (ö. 153)	Yahyâ b. Maîn		3	3		2	
Saîd b. Zekerıyyâ el-Kureşî el-Medâinî (ö. ?)	Yahyâ b. Maîn				2		1
İkrime b. Ammâr el-İclî (ö. 159)	Yahyâ b. Maîn		42	21	17	6	14
İsmâil b. Ebû Üveys el-Esbahî el-Medenî (ö. 226)	Yahyâ b. Maîn	227	7	1	5		4
Haccâc b. Dînâr el-Eşceî (ö. ?)	Yahyâ b. Maîn			2	3		3
el-Kâsım b. Mâlik el-Müzenî el-Kûfî (ö. ?)	Yahyâ b. Maîn	3	2		3	2	1
Muhammed b. Süleym er-Râsibî (ö. 167)	Yahyâ b. Maîn			4	2	1	4

Mus'ab b. Sellâm et-Temîmî el-Kûfî (ö. ?)	Yahyâ b. Maîn				1		
Ya'kûb b. Muhammed ez-Zühri el-Medenî (ö. 213)	Yahyâ b. Maîn	1					1
Hibbân b. Ali el-'Anezî (ö. 171)	Yahyâ b. Maîn						1
Abdullah b. Mûsâ et-Teymî el-Kureşî (ö. ?)	Yahyâ b. Maîn						2
Nuaym b. Hammâd el-Huzâi el-Mervezî (ö. 228)	Yahyâ b. Maîn	5			2		2
Yahyâ b. Ebû Hayye el-Kelbî (ö. 147)	Yahyâ b. Maîn			2	3		3
Ammâr b. Seyf ed-Dabbî (ö. ?)	Yahyâ b. Maîn				1		2
Attâf b. Hâlid el-Medenî el-Kureşî (ö. 179)	Ahmed b. Hanbel					1	3
Mervân b. Şücâ' el-Emevî el-Cezerî (ö. 184)	Ahmed b. Hanbel	3		1	1		1
Ruvvâd b. el-Cerrâh el-Askalânî eş-Şâmî (ö. 211)	Ahmed b. Hanbel						2
Ebân b. Abdullah el-Becelî el-Kûfî (ö. 151)	Ahmed b. Hanbel						
Abbâd b. Râşid et-Temîmî el-Kuşeyrî el-Basrî (ö. 151)	Ahmed b. Hanbel						
Necîh b. Abdurrahmân es-Sindî el-Medenî (ö. 170)	Ahmed b. Hanbel			1	3		3
EHL-İ BİD'AT RÂVİLER							
Hammâd b. Ebû Süleymân el-Eş'arî (ö. 120)	Şu'be b. el-Haccâc		1	4	1	11	2
Muhammed b. Râşid el-Huzâi el-Mekhûlî (ö. ?)	Şu'be b. el-Haccâc			9	1	2	4
Câbir b. Yezîd el-Cu'fî el-Kûfî (ö. 128)	Şu'be b. el-Haccâc		1	2	3		18
el-Velid b. Kesir el-Mahzûmî el-Kureşî (ö. 151)	Süfyân b. Uyeyne	3	16	7	2	8	4
Şebâbe b. Sevvâr el-Fezârî el-Medâinî (ö. 206)	Yahyâ b. Maîn	13	38	6	13	7	27
Saîd b. Muhammed el-Cermî el-Kûfî (ö. 230)	Yahyâ b. Maîn	4	3	2			1
Yûnus b. Bükeyr eş-Şeybânî (ö. 199)	Yahyâ b. Maîn		1	7	16		12
İshâk b. Hâzim el-Medenî (ö. 161)	Yahyâ b. Maîn						3
Hârûn b. Muğîre el-Becelî er-Râzî (ö. 181)	Yahyâ b. Maîn			2	1		
Saîd b. Sâlim el-Gaddâh (ö. ?)	Yahyâ b. Maîn			1		1	

Amr b. Hammâd el-Kûfî (ö. 222)	Yahyâ b. Maîn		1	3		1	
Ömer b. Ebû Zâide el-Hemedânî (ö. ?)	Yahyâ b. Maîn	4	4			1	
Hüseyin b. el-Hasen el-Eşgar el-Fezârî el-Kûfî (ö. 208)	Yahyâ b. Maîn						
Abdülhumeyd b. Abdurrahmân el-Himmânî (ö. 202)	Yahyâ b. Maîn	1		2	4		3
Misver b. es-Salt el-Kûfî (ö. 161)	Yahyâ b. Maîn						
Abdüsselâm b. Sâlih el-Kureşî (ö. 236)	Yahyâ b. Maîn						1
el-Hasen b. Ömer er-Rakkî (ö. 181)	Ahmed b. Hanbel	11	5	17	2	25	4
Hallâd b. Yahyâ b. Safvân el-Kûfî (ö. 213)	Ahmed b. Hanbel	24		1	1		
Muhammed b. Müyesser el-Cu'fî (ö. ?)	Ahmed b. Hanbel				2		
İbrâhim b. Tahmân el-Horasânî (ö. 163)	Ahmed b. Hanbel	11	5	17	2	25	4
Ali b. Ğurâb el-Fezârî el-Kûfî (ö. 184)	Ahmed/Yahyâ				3	3	3